कक्षा - ९ पाठः 10 जटायोः शौर्यम् अभ्यासः

प्र.१ एकपदेन उत्तरं लिखत -

१	आयतलोचना का अस्ति?	सीता
२	सा कं ददर्श ?	गृधम्
३	खगोत्तमः कीदृशीं गिरं व्याजहार?	शुभाम्
४	जटायुः काभ्यां रावणस्य गात्रे व्रणं चकार?	तीक्ष्णनखाभ्याम्
५	अरिन्दमः खगाधिपः कति बाहून् व्यपाहरत्?	दश

प्र.२ अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषायां लिखत-

१ "जटायो ! पश्य" इति का वदति ?
"जटायो ! पश्य" इति सीता वदति ।

२ जटायुः रावणं किं कथयति?
जटायुः रावणं कथयति – " हे रावण ! नीचां मतिं परदाराभिमर्शनात् निवर्तय। धीरः तत् न समाचरेत् यत् परः अस्य विगर्हयेत् " इति।

३ क्रोधवशात् रावणः किं कर्तुम् उद्यतः अभवत् ?
क्रोधवशात् रावणः वैदेहीं वामेन अङ्केन संपरिष्वज्य तलेन आशु जटायुं मारयितुम् उद्यतः अभवत् ।

४ पतगेश्वरः रावणस्य कीदृशं चापं सशरं बभञ्ज?
पतगेश्वरः रावणस्य कुक्तामणिविभूषितं चापं सशरं बभञ्ज ।

५ जटायुः केन वामबाहुं दंशति?
जटायुः तुण्डेन वामबाहुं दंशति।

प्र.3 णिनि-प्रत्ययप्रयोगं कृत्वा पदानि रचयत । (इनन्तशब्दाः) (से युक्त / वाला / having such quality)

	गुण + णिनि =	गुणिन् (गुणी)
	दान + णिनि =	दानिन् (दानी)
क)	कवच + णिनि =	कवचिन् (कवची)
ख)	शर + णिनि =	शरिन् (शरी)
ग)	कुशल + णिनि =	कुशलिन् (कुशली)
घ)	धन + णिनि =	धनिन् (धनी)
ङ)	दण्ड + णिनि =	दण्डिन् (दण्डी)

प्र.3 (अ) रावणस्य जटायोः च विशेषणानि पृथक् पृथक् कृत्वा लिखत।

युवा, सशरः, वृद्धः, हताश्वः, महाबलः, पतगसत्तमः, भग्नधन्वा, महागृधः, खगाधिपः क्रोधमूर्च्छितः, पगगेश्वरः, सरथः, कवची, शरी

रावणः	**जटायुः**
युवा	वृद्धः
सशरः	पतगसत्तमः
महाबलः	महागृधः
हताश्वः	खगाधिपः
भग्नधन्वा	पतगेश्वरः
क्रोधमूर्च्छितः	
सरथः	
कवची, शरी	

प्र.5 यथायोग्यं मेलयत।

क		**ख**
कवची	कवचधारी	अपतत्
आशु	शीघ्रम्	पक्षिश्रेष्ठः
विरथः	रथविहीनः	पृथिव्याम्
पपात	अपतत्	कवचधारी
भुवि	पृथिव्याम्	शीघ्रम्
पतगसत्तमः	पक्षिश्रेष्ठः	रथविहीनः

प्र.3 विलोमपदानां यथायोग्यं लिखत

मन्दम् पुण्यकर्मणा, हसन्ती, अनार्य, अनतिक्रम्य, देवेन्द्रेण, प्रशंसेत्, दक्षिणेन, युवा

पदानि	**विलोमपदानि**
विलपन्ती	हसन्ती
आर्य	अनार्य
राक्षसेन्द्रेण	देवेन्द्रेण
पापकर्मणा	पुण्यकर्मणा
क्षिप्रम्	मन्दम्
विर्गर्हयेत्	प्रशंसेत्
वृद्धः	युवा
वामेन	दक्षिणेन
अतिक्रम्य	अनतिक्रम्य

6 अ) अधोलिखितानि विशेषणपदानि प्रयुज्य संस्कृतवाक्यानि रचयत।

शुभाम्	-	वयं सर्वदा शुभाम् वाणीम् वदेम ।
खगाधिपः	-	अधुना खगाधिपाः गृधा: अधिकाः न सन्ति ।
हतसारथिः	-	हतसारथिः कर्णः अपतत् ।
वामेन	-	अहं वामेन हस्तेन पुस्तकम् उद्घाटयामि।
कवची	-	बाहुबली कवची आसीत् ।

आ) उदाहरणम् अनुसृत्य समस्तपदं रचयत –

(द्विगुसमासः)

त्रयाणां वटानां समाहारः	त्रिलोकी
पञ्चानां वटानां समाहारः	पञ्चवटी
सप्तानां पदानां समाहारः	सप्तपदी
अष्टानां भुजानां समाहारः	अष्टभुजम्
चतुर्णां मुखानां समाहारः	चतुर्मुखम्

जटायोः शौर्यम्

- ❑ अत्र पाठशीर्षके पदद्वयम् अस्ति ।

पदपरिचयः / पदार्थाः

- ❑ जटायोः ('जटायु' उका.पुं.,ष.वि.,एक.) = जटायु-नामकस्य पक्षिणः
- ❑ शौर्यम् ('शौर्य' अका.नपुं.,प्र.वि.,एक.) = पराक्रमः इति भावः

भावावबोधनम्

- ❑ किम् (अस्ति) । — शौर्यम् अस्ति ।
- ❑ कस्य शौर्यम् अस्ति ? — जटायोः (गृध्रराज-पक्षिणः) शौर्यम् अस्ति ।

सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता ।
वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥१॥

सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता।
वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥१॥

पदच्छेदः

सा, तदा, करुणा, वाचः, विलपन्ती, सुदुःखिता,
वनस्पतिगतम्, गृध्रम्, ददर्श, आयतलोचना।

सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता।
वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥१॥

अन्वयः

तदा सा सुदुःखिता करुणा वाचो विलपन्ती
आयतलोचना वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श।

सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता।
वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥१॥

पदपरिचयः पदार्थः च -

तदा	[अव्ययम्]	=	तस्मिन् काले
सा	[‘तद्’दका.सर्व.,स्त्री.,प्र.वि.,एक.]	=	अर्थात् सीता
सुदुःखिता	[‘सु+दुःखिता’आका.स्त्री.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	दुःखिनी
करुणाः	[‘करुणा’आका.स्त्री.,द्वि.वि.,बहु. विशेषणम्]	=	करुणाजनकान्
वाचः	[‘वाच्’चका.स्त्री.,द्वि.वि.,बहु.]	=	शब्दान्
विलपन्ती	[वि+लप्+शतृ] सा अर्थात् सीतायाः विशेषणम्]		
विलपन्ती	[‘विलपत्’तका.स्त्री.,प्र.वि.,एक.]	=	विलापं कुर्वती
आयतलोचना	[आयते इव लोचने यस्य](बहुव्रीहिः) विशेषणम्]		
आयतलोचना	[‘आयतलोचना’आका.स्त्री.,प्र.वि.,एक.]	=	विशालनेत्रयुक्ता
वनस्पतिगतम्	[‘वनस्पतिगत’अका.पुं.,द्वि.वि.,एक. विशेषणम्]	=	वृक्षे उपविष्टवन्तम्
गृध्रम्	[‘गृध्र’अका.पुं.,द्वि.वि.,एक.]	=	अर्थात् जटायुम्
ददर्श	[‘दृश्,परस्मै.’,लिट्.प्र.पु.,एक.]	=	अपश्यत्

सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता।
वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥१॥

भावावबोधनम् -

........ददर्श अर्थात् अपश्यत् ।

- का ददर्श ? — सा ददर्श ।
- सा कं ददर्श ? — सा गृध्रं ददर्श ।
- सा कीदृशं गृध्रं ददर्श ? — सा वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श ।
- कीदृशी सा वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श ? — आयतलोचना सा वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श ।
- किं कुर्वती आयतलोचना सा वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श ?
  विलपन्ती आयतलोचना सा वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श ।

सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता।
वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥१॥

- कः विलपन्ती आयतलोचना सा वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श ?
  वाचः विलपन्ती आयतलोचना सा वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श।

- कीदृश्यः वाचः विलपन्ती आयतलोचना सा वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श ?
  करुणाः वाचः विलपन्ती आयतलोचना सा वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श।

- कीदृशी सा करुणाः वाचः विलपन्ती आयतलोचना वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श ?
  सुदुःखिता सा करुणाः वाचः विलपन्ती आयतलोचना वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श।

- कदा सा करुणाः वाचः विलपन्ती आयतलोचना वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श ?
  तदा सा करुणाः वाचः विलपन्ती आयतलोचना वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्श।

सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता।
वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥१॥

भावः

तस्मिन् काले अत्यन्तं दुःखिनी, करुणाजनकैः वचनैः विलापं कुर्वती, विशालनेत्रवती (सा सीता) वृक्षे उपविष्टवन्तं गृध्रम् (जटायुम्) अपश्यत्।

जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् ।
अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥२॥

जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् ।
अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ।।२।।

पदच्छेदः

जटायो!, पश्य, माम्, आर्य !, ह्रियमाणाम्,
अनाथवत्, अनेन, राक्षसेन्द्रेण, करुणं पापकर्मणा ।

जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् ।
अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ।।२।।

अन्वयः

आर्य जटायो ! अनेन पापकर्मणा राक्षसेन्द्रेण करुणम् अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य ।

जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् ।
अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥२॥

पदपरिचयः पदार्थः च -

आर्य	[‘आर्य’अका.पुं.,सम्बो.,एक. जटायोः विशेषणम्]	=	हे श्रेष्ठ !
जटायो !	[‘जटायु’उका.,पुं.,सम्बो.,एक.]	=	पक्षिराज !
अनेन	[इदम्’मका.,पुं.,तृ.वि.,एक.]	=	एतेन
पापकर्मणा	[‘पापकर्म’अका.पुं.,तृ.वि.,एक. विशेषणम्]	=	पापकार्येण
राक्षसेन्द्रेण	[राक्षसानाम् इन्द्रः इति राक्षसेन्द्रः तेन राक्षसेन्द्रेण]		
राक्षसेन्द्रेण	[‘राक्षसेन्द्र’अका.पुं.,तृ.वि.,एक.]	=	राक्षसानां राज्ञा
करुणम्	[‘करुण’अका.नपुं.,प्र.वि.,एक.]	=	अर्थात् अकरुणभावेन
अनाथवत्	[अव्ययम्]	=	अनाथः इव
ह्रियमाणाम्	[‘ह्रियमाणा’आका.स्त्री.,द्वि.वि.,एक. सीतायाः विशेषणम्]	=	बलपूर्वकं नीयमानाम्
माम्	[‘अस्मद्’दका.सर्व.,स्त्री.,द्वि.वि.,एक.]	=	अर्थात् सीताम्
पश्य	[‘दृश्,परस्मै.’,लोट्.,म.पु.,एक.]	=	अवलोकय

जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् ।
अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥२॥

भावावबोधनम् -

........पश्य अर्थात् अवलोकनं कुरु ।

- कां पश्य ? — मां (सीताम्) पश्य ।
- कीदृशीं मां पश्य ? — ह्रियमाणां मां पश्य ।
- कथं ह्रियमाणां मां पश्य ? — अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य ।
- कथम् अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य ? — करुणम् अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य ।
- केन (रावणेन) करुणम् अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य ?
  राक्षसेन्द्रेण करुणम् अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य ।

जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् ।
अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ।।२।।

- **कीदृशेन** राक्षसेन्द्रेण करुणम् अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य ?
  पापकर्मणा राक्षसेन्द्रेण करुणम् अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य ।
- **केन** पापकर्मणा राक्षसेन्द्रेण करुणम् अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य ?
  अनेन पापकर्मणा राक्षसेन्द्रेण करुणम् अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य ।
- 'आर्य जटायो ! अनेन पापकर्मणा राक्षसेन्द्रेण करुणम् अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य' इति **का** **कं** प्रति वदति ?
  'आर्य जटायो ! अनेन पापकर्मणा राक्षसेन्द्रेण करुणम् अनाथवत् ह्रियमाणां मां पश्य' इति **सीता** **जटायुं** प्रति वदति ।

जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् ।
अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥२॥

भावः

हे आर्य जटायो ! अनेन पापकर्मकर्त्रा राक्षसानां राज्ञा करुणारहितः (निर्दयी) जनः यथा भवति तथा अनाथवत् ह्रियमाणां मां (सीताम्) पश्य ।

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे ।
निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ॥३॥

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे।
निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ।।३।।

पदच्छेदः

तम्, शब्दम्, अवसुप्तः, तु, जटायुः, अथ, शुश्रुवे,
निरीक्ष्य, रावणम्, क्षिप्रम्, वैदेहीम्, च, ददर्श, सः ।

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे ।
निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ।।३।।

अन्वयः

अथ अवसुप्तः जटायुः तु तं शब्दं शुश्रुवे ।
क्षिप्रं निरीक्ष्य रावणं सः वैदेहीं च ददर्श ।

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे ।
निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ।।३।।

पदपरिचयः पदार्थः च -

अथ	[अव्ययम्]	=	आरम्भसूचकम्
अवसुप्तः	[‘अव+स्वप्+क्त’अका.पुं.,प्र.वि.,एक.]	=	शयितः
जटायुः	[‘जटायु’उका.पुं.,प्र.वि.,एक.]	=	पक्षिराजः / गृध्रराजः
तु	[अव्ययम्]	=	वाक्यपोषकम् / तो
तम्	[‘तद्’दका.सर्व.,पुं.,द्वि.वि.,एक.]	=	अर्थात् सीतायाः ध्वनिम्
शब्दम्	[‘शब्द’अका.पुं.,द्वि.वि.,एक.]	=	ध्वनिम्
शुश्रुवे	[‘श्रु,आत्मने.’लिट्.प्र.पु.,एक. आर्षप्रयोगः]	=	अशृणोत्
क्षिप्रम्	[अव्ययम्]	=	शीघ्रम्
रावणम्	[‘रावण’अका.पुं.,द्वि.वि.,एक.]	=	लङ्कापतिं रावणम्
निरीक्ष्य	[‘निर्+ईक्ष्,आत्मने.’,ल्यप्]	=	अवलोक्य
सः	[‘तद्’दका.सर्व.,पुं.,प्र.वि.,एक.]	=	अर्थात् जटायुः
वैदेहीम्	[‘वैदेही’ईका.स्त्री.,द्वि.वि.,एक.]	=	सीताम्
च	[अव्ययम्]	=	अपि च
ददर्श	[‘दृश्,परस्मै.’,लिट्.प्र.पु.,एक.]	=	अपश्यत्

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे ।
निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ।।३।।

भावावबोधनम् -

अथ......शुश्रुवे अर्थात् अथ श्रुतवान् ।

- अथ कः शुश्रुवे ? — अथ जटायुः शुश्रुवे ।
- अथ कीदृशः जटायुः शुश्रुवे ? — अथ अवसुप्तः जटायुः शुश्रुवे ।
- अथ अवसुप्तः जटायुः कं शुश्रुवे ? — अथ अवसुप्तः जटायुः तु शब्दं शुश्रुवे ।
- अथ अवसुप्तः जटायुः तु कं शब्दं शुश्रुवे ? — अथ अवसुप्तः जटायुः तु तं शब्दं शुश्रुवे ।

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे।
निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ॥३॥

..............ददर्श अर्थात् अपश्यत्?

- ❑ कः ददर्श ? — सः ददर्श।
- ❑ सः कं ददर्श ? — सः रावणं ददर्श।
- ❑ सः रावणं पुनः कां ददर्श ? — सः रावणं पुनः वैदेहीं च ददर्श।
- ❑ सः किं कृत्वा रावणं वैदेहीं च ददर्श ? — सः निरीक्ष्य रावणं वैदेहीं च ददर्श।
- ❑ सः कथं निरीक्ष्य रावणं वैदेहीं च ददर्श ? — सः क्षिप्रं निरीक्ष्य रावणं वैदेहीं च ददर्श।

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे ।
निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ॥३॥

भावः

सुप्तः जटायुः सीतायाः ध्वनिं श्रुतवान् । ध्वनिं श्रुत्वा सः अत्र, तत्र निरीक्षणं कृतवान् । तदा सः सर्वप्रथमं रावणं दृष्टवान् । तदनन्तरं सीताम् दृष्टवान् ।

ततः पर्वतशृङ्गाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ।
वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।।४।।

ततः पर्वतशृङ्गाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ।
वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।।४।।

पदच्छेदः

ततः, पर्वतशृङ्गाभः, तीक्ष्णतुण्डः, खगोत्तमः ।
वनस्पतिगतः, श्रीमान्, व्याजहार, शुभाम्, गिरम् ।

ततः पर्वतशृङ्गाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ।
वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।।४।।

अन्वयः

ततः पर्वतशृङ्गाभः वनस्पतिगतः तीक्ष्णतुण्डः
खगोत्तमः श्रीमान् शुभां गिरं व्याजहार ।

ततः पर्वतशृङ्गाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ।
वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।।४।।

पदपरिचयः पदार्थः च -

ततः	[‘तत्+तसिल्’ अव्ययम्]	=	तदनन्तरम्
पर्वतशृङ्गाभः	[पर्वतस्य शृङ्गः इति पर्वतशृङ्गः, पर्वतशृङ्गः इव आभा यस्य सः पर्वतशृङ्गाभः]		
पर्वतशृङ्गाभः	[‘पर्वतशृङ्गाभ’अका.पुं.,प्र.वि.,एक.]	=	पर्वतशिखरसदृशे उन्नते
तीक्ष्णतुण्डः	[तीक्ष्णः तुण्डः यस्य सः, तीक्ष्णतुण्डः बहुव्रीहिः]		
तीक्ष्णतुण्डः	[‘तीक्ष्णतुण्ड’अका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	तीक्ष्णचञ्चुकः
खगोत्तमः	[खगेषु उत्तमः इति खगोत्तमः]		
खगोत्तमः	[‘खगोत्तम’अका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	पक्षिषु श्रेष्ठः अर्थात् पक्षिराजः
वनस्पतिगतः	[‘वनस्पतिगत’अका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	वृक्षे उपविष्टः
श्रीमान्	[‘श्रीमत्’तका.पुं.,प्र.वि.,एक.]	=	अर्थात् जटायुः
शुभाम्	[‘शुभा’आका.स्त्री.,द्वि.वि.,एक. विशेषणम्]	=	शुभयुक्ताम्
गिरम्	[‘गिर्’रेफान्त-स्त्री.,द्वि.वि.,एक.]	=	वाणीम्
व्याजहार	[‘वि+आङ्+हृञ्,परस्मै.’लिट्.प्र.पु.,एक.]	=	अकथयत् / अवदत्

ततः पर्वतशृङ्गाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ।
वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।।४।।

भावावबोधनम् -

......व्याजहार अर्थात् अकथयत् ।

- कः व्याजहार ? — खगोत्तमः (जटायुः) व्याजहार ।
- कीदृशः खगोत्तमः व्याजहार ? — श्रीमान् खगोत्तमः व्याजहार ।
- श्रीमान् खगोत्तमः कां व्याजहार ? — श्रीमान् खगोत्तमः गिरं व्याजहार ।
- श्रीमान् खगोत्तमः कीदृशीं गिरं व्याजहार ? — श्रीमान् खगोत्तमः शुभां गिरं व्याजहार ।
- कीदृशः श्रीमान् खगोत्तमः शुभां गिरं व्याजहार ? — वनस्पतिगतः श्रीमान् खगोत्तमः शुभां गिरं व्याजहार ।

ततः पर्वतशृङ्गाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ।
वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।।४।।

- कीदृशः खगोत्तमः वनस्पतिगतः श्रीमान् शुभां गिरं व्याजहार ?
  तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः वनस्पतिगतः श्रीमान् शुभां गिरं व्याजहार ।

- कीदृशः तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः वनस्पतिगतः श्रीमान् शुभां गिरं व्याजहार ?
  पर्वतशृङ्गाभः तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः वनस्पतिगतः श्रीमान् शुभां गिरं व्याजहार ।

- कुतः पर्वतशृङ्गाभः तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः वनस्पतिगतः श्रीमान् शुभां गिरं व्याजहार ?
  ततः (रावणेन अपह्रियमाणायाः सीतायाः ध्वनिं श्रुत्वा) पर्वतशृङ्गाभः तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः वनस्पतिगतः श्रीमान् शुभां गिरं व्याजहार ।

ततः पर्वतशृङ्गाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ।
वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।।४।।

भावः

पुनः पर्वतशिखरसदृशे उन्नते वृक्षे उपविष्टः तीक्ष्णचञ्चुयुक्तः, पक्षिराजः, श्रीमान् जटायुः रावणं प्रति शुभवचनानि अवदत् ।

निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ।
न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ॥५॥

निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ।
न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ॥५॥

पदच्छेदः

निवर्तय, मतिम्, नीचाम्, परदाराभिमर्शनात्, न, तत्,
समाचरेत्, धीरः, यत्, परः, अस्य, विगर्हयेत् ।

निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ।
न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ।।५।।

अन्वयः

परदाराभिमर्शनात् नीचां मतिं निवर्तय ।
धीरः तत् न समाचरेत् यत् अस्य परः विगर्हयेत् ।

निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ।
न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ।।५।।

पदपरिचयः पदार्थः च -

- परदाराभिमर्शनात् [परेषां दाराः इति परदाराः, परदाराणाम् अभिमर्शनम् इति परदारभिमर्शनम्,तस्मात्]
- परदाराभिमर्शनात् ['परदाराभिमर्शन'अका.नपुं.,प.वि.,एक.] = परस्त्रीस्पर्शात्
- नीचाम् ['नीचा'आका.स्त्री.,द्वि.वि.,एक. विशेषणम्] = अधमाम्
- मतिम् ['मति'इका.स्त्री.,द्वि.वि.,एक.] = बुद्धिम्
- निवर्तय ['नि+वृत्,आत्मने.',लोट्.,म.पु.,एक.] = वारय / अवरोधय
- धीरः ['धीर'अका.,पुं.,प्र.वि.,एक.] = धैर्यवान्
- तत् ['तद्'दका.सर्व,नपुं.,द्वि.वि.,एक.] = अर्थात् कर्म
- न [अव्ययम्] = न / मा
- समाचरेत् ['सम्+आ+चर्,परस्मै.,'विधिलिङ्.,प्र.पु.,एक.] = न कुर्यात्
- यत् ['यद्'दका.,नपुं.,द्वि.वि.,एक.] = अर्थात् कर्म
- अस्य ['इदम्'मका.,सर्व.,नपुं.,ष.वि.,एक.] = अर्थात् कार्यस्य
- परः ['पर'अका.,पुं.,प्र.वि.,एक.] = अन्यः
- विगर्हयेत् ['वि+गर्ह्,परस्मै.,विधिलिङ्.,प्र.पु.,एक.'] = निन्द्यात्

निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ।
न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ॥५॥

भावावबोधनम् -

......निवर्तय अर्थात् वारय / अवरोधय ।

- कां निवर्तय ? — मतिं निवर्तय ।
- कीदृशीं मतिं निवर्तय ? — नीचां मतिं निवर्तय ।
- कस्मात् नीचां मतिं निवर्तय ? — परदाराभिमर्शनात् नीचां मतिं निवर्तय ।

निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ।
न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ।।५।।

.......न समाचरेत् अर्थात् न आचरणं कुर्यात् ।

- किं न समाचरेत् ?
- कः तत् न समाचरेत् ?
- धीरः तत् किं न समाचरेत् ?

तत् न समाचरेत् ।

धीरः तत् न समाचरेत् ।

धीरः तत् न समाचरेत् यत् अस्य परः विगर्हयेत् ।

निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ।
न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ॥५॥

भाव:

अन्येषां स्त्रीणां स्पर्शेन मनुष्यः अधमां गतिं प्राप्नोति ।
अतः अन्ये जनाः यत् कार्यं निन्दन्ति, तस्मात् अनुचितकार्यात्
(हे मनुष्य !) सर्वदा स्वस्य रक्षणं करणीयम् ।

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी।
न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ॥६॥

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी ।
न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ।।६।।

पदच्छेदः

वृद्धः, अहम्, त्वम्, युवा, धन्वी, सरथः, कवची, शरी, न,

च, अपि, आदाय, कुशली, वैदेहीम्, मे, गमिष्यसि ।

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी ।
न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ।।६।।

अन्वयः

अहं वृद्धः त्वं युवा धन्वी, सरथः कवची, शरी च

अपि मे वैदेहीम् आदाय कुशली न गमिष्यसि ।

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी ।
न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ।।६।।

पदपरिचयः पदार्थः च -

▪ अहम्	[अस्मद्’दका.,सर्व.,पुं.,प्र.वि.,एक.]	=	जटायुः / गृध्रराजः
▪ वृद्धः	[‘वृद्ध’अका.,पुं.,प्र.वि.,एक.) विशेषणम्]	=	वयसा ज्येष्ठः
▪ त्वम्	[‘युष्मद्’दका.,सर्व.,पुं.,प्र.वि.,एक.]	=	रावणः
▪ युवा	[‘युवन्’नका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	युवकः
▪ धन्वी	[‘धन्विन्’नका.,पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	धनुर्धरः
▪ सरथः	[‘सरथ’अका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	रथयुक्तः
▪ कवची	[‘कवचिन्’नका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	कवचधारी
▪ शरी	[‘शरिन्’नका.,पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	बाणयुक्तः

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी।
न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ॥६॥

पदपरिचयः पदार्थः च -

▪ च	[अव्ययपदम्]	=	च / तथा च
▪ अपि	[अव्ययम्]	=	भी इति
▪ मे	['अस्मद्'दका.,पुं.,ष.वि.,एक.]	=	'मम' इति स्थाने 'मे' इति
▪ वैदेहीम्	['वैदेही'ईका.,स्त्री.,द्वि.वि.,एक.]	=	सीताम्
▪ आदाय	['आङ्+दा+ल्यप्']	=	आनीय
▪ कुशली	['कुशलिन्'नका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	कुशलतापूर्वकम्
▪ न	[अव्ययम्]	=	'न' इति भावः
▪ गमिष्यसि	['गम्,परस्मै.' लृट्.म.पु.,एक.]	=	गमनं करिष्यसि

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी ।
न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ॥६॥

भावावबोधनम् -

......न गमिष्यसि अर्थात् गमनं न करिष्यसि ।

- ‘गमिष्यसि’ इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ? — ‘गमिष्यसि’ इति क्रियापदस्य कर्तृपदं ‘त्वम्’ इति अस्ति ।
- ‘त्वम्’ इति सर्वनामपदं कस्य कृते प्रयुक्तम् अस्ति ? — ‘त्वम्’ इति सर्वनामपदं रावणस्य कृते प्रयुक्तम् अस्ति ।
- रावणः किं न करिष्यति ? — रावणः न गमिष्यति ।
- रावणः कथं न गमिष्यति ? — रावणः कुशली न गमिष्यति ।
- रावणः किं कृत्वा कुशली न गमिष्यति ? — रावणः मे वैदेहीम् आदाय कुशली न गमिष्यति ।
- कीदृशः रावणः वैदेहीम् आदाय कुशली न गमिष्यति ? — युवा,धन्वी, सरथः, कवची, शरी च अपि रावणः मे वैदेहीम् आदाय कुशली न गमिष्यति ।

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी ।
न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ।।६।।

...........(अस्मि) ।

- ‘अस्मि’ इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् अस्ति ?
  ‘अस्मि’ इति क्रियापदस्य कर्तृपदम् ‘अहम्’ इति अस्ति ।
- ‘अहम्’ इति सर्वनामपदं कस्य कृते प्रयुक्तम् अस्ति ?
  ‘अहम्’ इति सर्वनामपदं जटायोः कृते प्रयुक्तम् अस्ति ।
- जटायुः कीदृशः अस्ति ?
  जटायुः वृद्धः अस्ति ।
- अत्र श्लोके ‘मे’ इति पदं कस्य कृते प्रयुक्तम् अस्ति ?
  अत्र श्लोके ‘मे’ इति पदं जटायोः कृते प्रयुक्तम् अस्ति ।

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी।
न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ॥६॥

भावः

वृक्षे उपविष्टः जटायुः रावणं प्रति वदति यत् - हे रावण !
यद्यपि अहं (जटायुः) वृद्धः अस्मि, त्वम् (रावणः) युवा असि,
भवतः पार्श्वे धनुः, रथः, कवचः, बाणः च अस्ति, तथापि त्वं
(हे रावण!) मम सीतां नीत्वा कुशलतापूर्वकं गन्तुं न शक्ष्यसि।

तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ।
चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ॥७॥

तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ।
चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ॥७॥

पदच्छेदः

तस्य, तीक्ष्णनखाभ्याम्, तु, चरणाभ्याम्, महाबलः,
चकार, बहुधा, गात्रे, व्रणान्पतगसत्तमः ।

तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ।
चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ॥७॥

अन्वयः

महाबलः पतगसत्तमः तु तीक्ष्णनखाभ्यां
चरणाभ्यां तस्य गात्रे बहुधा व्रणान् चकार ।

तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ।
चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ॥७॥

पदपरिचयः पदार्थः च -

महाबलः	['महाबल'अका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	महाबलशाली
पतगसत्तमः	['पतगसत्तम'अका.,पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	पक्षिशिरोमणिः
तु	[अव्ययम्]	=	तो
तीक्ष्णनखाभ्याम्	['तीक्ष्णनख'अका.पुं.,तृ.वि.,द्विव.]	=	तीक्ष्णनखद्वारा
चरणाभ्याम्	['चरण'अका.पुं.,तृ.वि.,द्वि.व.]	=	चरणयोः माध्यमेन
तस्य	['तद्'दका.,सर्व.,पुं.,ष.वि.,एक.]	=	रावणस्य
गात्रे	['गात्र'अका.,नपुं.,स.वि.,एक.]	=	शरीरे
बहुधा	[अव्ययम्]	=	अनेकवारम्
व्रणान्	['व्रण'अका.पुं.,द्वि.वि.,बहु.]	=	प्रहारजनितस्फोटान्
चकार	['कृ,परस्मै.',लिट्.,प्र.पु.,एक.]	=	अकरोत्

तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ।
चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ॥७॥

भावावबोधनम् -

................चकार अर्थात् अकरोत् ।

- कः चकार ? — पतगसत्तमः (जटायुः) चकार ।
- कीदृशः पतगसत्तमः चकार ? — महाबलः पतगसत्तमः चकार ।
- महाबलः पतगसत्तमः कान् चकार ? — महाबलः पतगसत्तमः व्रणान् चकार ।
- महाबलः पतगसत्तमः कतिवारं व्रणान् चकार ? — महाबलः पतगसत्तमः बहुधा व्रणान् चकार ।
- महाबलः पतगसत्तमः काभ्यां बहुधा व्रणान् चकार ? — महाबलः पतगसत्तमः तु चरणाभ्यां बहुधा व्रणान् चकार ।
- महाबलः पतगसत्तमः तु चरणाभ्यां पुनः च काभ्यां बहुधा व्रणान् चकार ?
  महाबलः पतगसत्तमः तु चरणाभ्यां तीक्ष्णनखाभ्यां च बहुधा व्रणान् चकार ।
- महाबलः पतगसत्तमः तु चरणाभ्यां तीक्ष्णनखाभ्यां च कुत्र बहुधा व्रणान् चकार ?
  महाबलः पतगसत्तमः तु चरणाभ्यां तीक्ष्णनखाभ्यां च गात्रे व्रणान् चकार ।
- महाबलः पतगसत्तमः तु चरणाभ्यां तीक्ष्णनखाभ्यां च कस्य गात्रे बहुधा व्रणान् चकार ?
  महाबलः पतगसत्तमः तु चरणाभ्यां तीक्ष्णनखाभ्यां च तस्य (रावणस्य) गात्रे व्रणान् चकार ।

तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ।
चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ।।७।।

भावः

महाबलशाली पक्षिषु श्रेष्ठः जटायुः तीक्ष्णनखाभ्यां चरणाभ्यां च रावणस्य शरीरे बहून् व्रणान् अकरोत् ।

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम् ।
चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्धनुः ॥८॥

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम्।
चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्धनुः ॥८॥

पदच्छेदः

ततः, अस्य, सशरम्, चापम्, मुक्तामणिविभूषितम्।
चरणाभ्याम्, महातेजाः, बभञ्ज, अस्य, महत्, धनुः।

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम्।
चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्धनुः ॥८॥

अन्वयः

ततः महातेजाः अस्य मुक्तामणिविभूषितं सशरं चापम् अस्य महद् धनुः चरणाभ्यां बभञ्ज ।

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम्।
चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्धनुः ॥८॥

पदपरिचयः पदार्थः च -

ततः	[‘तद्+तसिल्’]	=	तदनन्तरम्
महातेजाः	[‘महातेजस्’सका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	महातेजस्वी
अस्य	[‘इदम्’मका.सर्व.,पुं.,ष.वि.,एक.]	=	अर्थात् रावणस्य
मुक्तामणिविभूषितम्	[मुक्ताश्च मणयश्च मुक्तामणयः, मुक्तामणिभिः विभूषितः, मुक्तामणिविभूषितः,तम्]		
मुक्तामणिविभूषितम्	[‘मुक्तामणिविभूषित’अका.नपुं.,द्वि.वि.,एक.]	=	मुक्तामणिभिः विभूषितम्
सशरम्	[‘सशर’अका.,नपुं.,द्वि.वि.,एक.]	=	बाणसहितम्
चापम्	[‘चाप’अका.,नपुं.,द्वि.वि.,एक.]	=	चापम्
अस्य	[‘इदम्’मका.पुं.,ष.वि.,एक.]	=	रावणस्य
महद्	[‘महत्’तका.,नपुं.,द्वि.वि.,एक. विशेषणम्]	=	विशालम्
धनुः	[‘धनुस्’सका.,नपुं.,द्वि.वि.,एक.]	=	धनुः
चरणाभ्याम्	[‘चरण’अका.पुं.,तृ.वि.,द्विव.]	=	पादाभ्याम्
बभञ्ज	[‘भञ्ज्,परस्मै.’, लिट्.प्र.पु.,एक.]	=	भग्नं कृतवान्

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम्।
चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्धनुः ॥८॥

भावावबोधनम् -

....................बभञ्ज अर्थात् भग्नं कृतवान् ।

- कः बभञ्ज ? — महातेजाः बभञ्ज ।
- महातेजाः काभ्यां बभञ्ज ? — महातेजाः चरणाभ्यां बभञ्ज ।
- महातेजाः किं चरणाभ्यां बभञ्ज ?
  महातेजाः धनुः चरणाभ्यां बभञ्ज ।
- महातेजाः कीदृशं धनुः चरणाभ्यां बभञ्ज ?
  महातेजाः महत् धनुः चरणाभ्यां बभञ्ज ।
- महातेजाः महत् धनुः पुनः किं चरणाभ्यां बभञ्ज ?
  महातेजाः महत् धनुः सशरं चापं च चरणाभ्यां बभञ्ज ।

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम्।
चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्धनुः ॥८॥

- महातेजाः **कीदृशं** सशरं चापम् अस्य (रावणस्य) महत् धनुः च चरणाभ्यां बभञ्ज ?
  महातेजाः **मुक्तामणिविभूषितं** सशरं चापम् अस्य महत् धनुः च चरणाभ्यां बभञ्ज ।

- महातेजाः **कस्य** मुक्तामणिविभूषितं सशरं चापम् अस्य महत् धनुः च चरणाभ्यां बभञ्ज ?
  महातेजाः **अस्य (रावणस्य)** मुक्तामणिविभूषितं सशरं चापम् अस्य महद् धनुः चरणाभ्यां बभञ्ज ।

- **कुतः** महातेजाः अस्य मुक्तामणिविभूषितं सशरं चापम् अस्य महत् धनुः चरणाभ्यां बभञ्ज ?
  ततः (तदनन्तरम्) महातेजाः अस्य मुक्तामणिविभूषितं सशरं चापम् अस्य महत् धनुः चरणाभ्यां बभञ्ज ।

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम्।
चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्धनुः ॥८॥

भावः

तदनन्तरं महातेजस्वी जटायुः, अस्य (रावणस्य) मुक्तामणिविभूषितं बाणं चापं विशालं धनुः च चरणाभ्यां भग्नं कृतवान्।

स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥९॥

स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥९॥

पदच्छेदः

सः, भग्नधन्वा, विरथः, हताश्वः, हतसारथिः,
अङ्केन, आदाय, वैदेहीम्, पपात, भुवि, रावणः ।

स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥९॥

अन्वयः

भग्नधन्वा विरथः हताश्वः हतसारथिः, सः रावणः वैदेहीम् अङ्केन आदाय भुवि पपात ।

स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥९॥

पदपरिचयः पदार्थः च -

भग्नधन्वा	[भग्नः धनुः यस्य सः]		
भग्नधन्वा	['भग्नधनु'उका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	भग्नधनुयुक्तः अर्थात् रावणः
विरथः	[विगतः रथः यस्य सः ('विरथ'अका.पुं.,प्र.वि.,एक.)विशेषणम्]	=	रथविहीनः
हताश्वः	[हताः अश्वाः यस्य सः ('हताश्व'अका.पुं.,प्र.वि.,एक.) विशे.]	=	मृत-अश्वः अर्थात् रावणः
हतसारथिः	[हतः सारथिः यस्य सः ('हतसारथि'इका.,पुं.,प्र.वि.,एक.)वि.]	=	मृतसारथिः
सः	['तद्'दका.,सर्व.,पुं.,प्र.वि.,एक.]	=	अर्थात् रावणः
रावणः	['रावण'अका.,पुं.,प्र.वि.,एक.]	=	रावणः इति लङ्कापतिः
वैदेहीम्	['वैदेही'ईका.,स्त्री.,द्वि.वि.,एक.]	=	सीताम्
अङ्केन	['अङ्क'अका.पुं.,तृ.वि.,एक.]	=	क्रोडेन
आदाय	['आङ्+दा+ल्यप्']	=	गृहीत्वा/स्वीकृत्य
भुवि	['भू'उका.पुं.,स.वि.,एक.]	=	भूतले
पपात	['पत्,आत्मने.'लिट्.,प्र.पु.,एक.]	=	अपतत्

स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥९॥

भावावबोधनम् -

................पपात अर्थात् पतितवान् ।

- क: पपात ? — स: रावण: पपात ।
- स: रावण: कुत्र पपात ? — स: रावण: भुवि पपात ।
- कीदृश: स: रावण: भुवि पपात ?
  हतसारथि: स: रावण: भुवि पपात ।
- कीदृश: हतसारथि: स: रावण: भुवि पपात ?
  हताश्व: हतसारथि: स: रावण: भुवि पपात ।
- कीदृश: हताश्व: हतसारथि: च स: रावण: भुवि पपात ?
  विरथ: हताश्व: हतसारथि: च स: रावण: भुवि पपात ।

स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥९॥

- कीदृशः विरथः हताश्वः हतसारथिः च सः रावणः भुवि पपात ?
  भग्नधन्वा विरथः हताश्वः हतसारथिः च सः रावणः भुवि पपात ।
- भग्नधन्वा विरथः हताश्वः हतसारथिः च सः रावणः किं कृत्वा भुवि पपात ?
  भग्नधन्वा विरथः हताश्वः हतसारथिः च सः रावणः आदाय भुवि पपात ।
- भग्नधन्वा विरथः हताश्वः हतसारथिः च सः रावणः काम् आदाय भुवि पपात ?
  भग्नधन्वा विरथः हताश्वः हतसारथिः च सः रावणः वैदेहीम् आदाय भुवि पपात ।
- भग्नधन्वा विरथः हताश्वः हतसारथिः च सः रावणः वैदेहीं केन आदाय भुवि पपात ?
  भग्नधन्वा विरथः हताश्वः हतसारथिः च सः रावणः वैदेहीम् अङ्केन आदाय भुवि पपात ।

स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ।।९।।

भावः

जटायुः यदा रावणस्य धनुः रथं सारथिं च नाशितवान् तदा रावणः वैदेहीं (सीताम्) वामपक्षस्य अङ्के स्वीकृत्य भूमौ पतितवान् ।

संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः ।
तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोधमूर्च्छितः॥१०॥

संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः ।
तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोधमूर्च्छितः॥१०॥

पदच्छेदः

संपरिष्वज्य, वैदेहीम्, वामेन, अङ्केन, रावणः,
तलेन, अभिजघान, आशु, जटायुम्, क्रोधमूर्च्छितः ।

संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः ।
तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोधमूर्च्छितः॥१०॥

अन्वयः

क्रोधमूर्च्छितः रावणः वैदेहीं वामेन अङ्केन संपरिष्वज्य जटायुं तलेन आशु अभिजघान ।

संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः ।
तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोधमूर्च्छितः॥१०॥

पदपरिचयः पदार्थः च -

क्रोधमूर्च्छितः	[‘क्रोधमूर्छित’अका.पुं.,प्र.वि.,एक. रावणस्य विशेषणम्]	=	अतीव क्रुद्धः
रावणः	[‘रावण’अका.पुं.,प्र.वि.,एक.]	=	रावणः/लङ्काधिपतिः
वैदेहीम्	[‘वैदेही’ईका.पुं.,द्वि.वि.,एक. सीतायाः विशेषणम्]	=	सीताम्/जानकीम्
वामेन	[‘वाम’अका.पुं.,तृ.वि.,एक. अङ्कस्य विशेषणम्]	=	वामपक्षेण
अङ्केन	[‘अङ्क’अका.पुं.,तृ.वि.,एक.]	=	क्रोडेन
संपरिष्वज्य	[‘सम्+परि+ष्वञ्ज,आत्मने.’ल्यप्]	=	कर्षणं कृत्वा
जटायुम्	[‘जटायु’उका.पुं.,द्वि.वि.,एक.]	=	जटायुनामकं पक्षिश्रेष्ठम्
तलेन	[‘तल’अका.पुं.,तृ.वि.,एक.]	=	हस्तेन / चपेटिकया
आशु	[अव्ययम्]	=	शीघ्रम् / तत्क्षणम्
अभिजघान	[‘अभि+हन्,परस्मै.,’लिट्.,प्र.पु.,एक.]	=	ताडितवान्/हतवान्

संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः ।
तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोधमूर्च्छितः॥१०॥

भावावबोधनम् -

.................अभिजघान अर्थात् ताडितवान् ।

- क: अभिजघान? — रावणः अभिजघान ।
- कीदृशः रावणः अभिजघान ? — क्रोधमूर्च्छितः (अतीव क्रुद्धः) रावणः अभिजघान ।
- क्रोधमूर्च्छितः रावणः कम् अभिजघान ?
  क्रोधमूर्च्छितः रावणः जटायुम् अभिजघान ।
- क्रोधमूर्च्छितः रावणः कथं जटायुम् अभिजघान ?
  क्रोधमूर्च्छितः रावणः आशु जटायुम् अभिजघान ।
- क्रोधमूर्च्छितः रावणः जटायुं केन आशु अभिजघान ?
  क्रोधमूर्च्छितः रावणः जटायुं तलेन आशु अभिजघान ।

संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः ।
तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोधमूर्च्छितः॥१०॥

- क्रोधमूर्च्छितः रावणः **किं कृत्वा** जटायुं तलेन आशु अभिजघान ?
  क्रोधमूर्च्छितः रावणः **संपरिष्वज्य** जटायुं तलेन आशु अभिजघान ।

- क्रोधमूर्च्छितः रावणः **केन** संपरिष्वज्य जटायुं तलेन आशु अभिजघान ?
  क्रोधमूर्च्छितः रावणः **अङ्केन** संपरिष्वज्य जटायुं तलेन आशु अभिजघान ।

- क्रोधमूर्च्छितः रावणः **कीदृशेन** अङ्केन संपरिष्वज्य जटायुं तलेन आशु अभिजघान ?
  क्रोधमूर्च्छितः रावणः **वामेन** अङ्केन संपरिष्वज्य जटायुं तलेन आशु अभिजघान ।

- क्रोधमूर्च्छितः रावणः **कां** वामेन अङ्केन संपरिष्वज्य जटायुं तलेन आशु अभिजघान ?
  क्रोधमूर्च्छितः रावणः **वैदेहीं** वामेन अङ्केन संपरिष्वज्य जटायुं तलेन आशु अभिजघान ।

संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः ।
तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोधमूर्च्छितः ॥१०॥

भावः

भूमौ पतितः रावणः उत्थाय, अत्यन्तं क्रोधेन सीतां वामे अङ्के गृहीत्वा, जटायुं शीघ्रम् एव चपेटिकया प्रहारं कृतवान् ।

जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः।
वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिन्दमः॥११॥

जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः।
वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिन्दमः॥११॥

पदच्छेदः

जटायुः, तम्, अतिक्रम्य, तुण्डेन, अस्य, खगाधिपः, वामबाहून्, दश, तदा, व्यपाहरत्, अरिन्दमः ।

जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः।
वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिन्दमः॥११॥

अन्वयः

तदा तम् अतिक्रम्य अरिन्दमः खगाधिपः जटायुः तुण्डेन अस्य दश वामबाहून् व्यपाहरत्।

जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः।
वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिन्दमः॥११॥

पदपरिचयः पदार्थः च -

तदा	[अव्ययम्]	=	तस्मिन् काले
तम्	[‘तद्’दका.पुं.,द्वि.वि.,एक.]	=	अर्थात् रावणद्वारा कृतं प्रहारम्
अतिक्रम्य	[‘अति+क्रम,परस्मै.’ल्यप्]	=	अतिक्रमणं कृत्वा
अरिन्दमः	[‘अरिन्दम’अका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	शत्रुनाशकः
खगाधिपः	[‘खगाधिप’अका.पुं.,प्र.वि.,एक. विशेषणम्]	=	पक्षिराजः
जटायुः	[‘जटायु’उका.पुं.,प्र.वि.,एक.]	=	जटायुनामकं पक्षिराजम्
तुण्डेन	[‘तुण्ड’अका.पुं.,तृ.वि.,एक.]	=	चञ्च्वा / चञ्चुमाध्यमेन
अस्य	[‘इदम्’मका.सर्व.पुं.,ष.वि.,एक.]	=	अर्थात् रावणस्य
दश	[‘दशन्’नका.,बहु. त्रिषु लिङ्गेषु समानरूपम्]	=	दश
वामबाहून्	[‘वामबाहु’उका.पुं.,द्वि.वि.,बहु.]	=	वामभुजाः
व्यपाहरत्	[‘वि+अप+हृ,परस्मै.’लङ्.,प्र.पु.,एक.]	=	उत्पाटयत्

जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः।
वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिन्दमः।।११।।

भावावबोधनम् -

.... व्यपाहरत् अर्थात् उत्पाटनं कृतवान् ।

- कः व्यपाहरत् ? — जटायुः व्यपाहरत् ।
- जटायुः कान् व्यपाहरत् ? — जटायुः वामबाहून् व्यपाहरत् ।
- जटायुः कस्य वामबाहून् व्यपाहरत् ?
  जटायुः अस्य (रावणस्य) वामबाहून् व्यपाहरत् ।
- जटायुः अस्य कति वामबाहून् व्यपाहरत् ?
  जटायुः अस्य (रावणस्य) दश वामबाहून् व्यपाहरत् ।
- जटायुः केन अस्य (रावणस्य) दश वामबाहून् व्यपाहरत् ?
  जटायुः तुण्डेन अस्य (रावणस्य) दश वामबाहून् व्यपाहरत् ।

जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः।
वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिन्दमः॥११॥

- कीदृशः जटायुः तुण्डेन अस्य दश वामबाहून् व्यपाहरत् ?

  अरिन्दमः खगाधिपः जटायुः तुण्डेन अस्य दश वामबाहून् व्यपाहरत् ।
- किं कृत्वा अरिन्दमः खगाधिपः जटायुः तुण्डेन अस्य दश वामबाहून् व्यपाहरत् ?

  अतिक्रम्य अरिन्दमः खगाधिपः जटायुः तुण्डेन अस्य दश वामबाहून् व्यपाहरत् ।
- कम् अतिक्रम्य अरिन्दमः खगाधिपः जटायुः तुण्डेन अस्य दश वामबाहून् व्यपाहरत् ?

  तम् (रावणद्वारा कृतं प्रहारम्) अतिक्रम्य अरिन्दमः खगाधिपः जटायुः तुण्डेन अस्य दश वामबाहून् व्यपाहरत् ।
- कदा तम् अतिक्रम्य अरिन्दमः खगाधिपः जटायुः तुण्डेन अस्य दश वामबाहून् व्यपाहरत् ?

  तदा (यदा रावणः क्रोधेन प्रहारं कृतवान्) तम् अतिक्रम्य अरिन्दमः खगाधिपः जटायुः तुण्डेन अस्य दश वामबाहून् व्यपाहरत् ।

जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः।
वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिन्दमः॥११॥

भावः

रावणः यदा प्रहारं कृतवान् तदा जटायुः
रावणस्य प्रहारात् स्वस्य रक्षणं कृत्वा,
रावणस्य वामभागस्य दशभुजाः उत्पाटितवान्।

प्र.१ एकपदेन उत्तरं लिखत -

क)	मानवः कुत्र सुरक्षितः तिष्ठति ?	पर्यावरणकुक्षौ
ख)	सुरक्षितं पर्यावरणं कुत्र उपलभ्यते स्म ?	वने / अरण्ये
ग)	आर्षवचनं किमस्ति ?	धर्मो रक्षति रक्षितः
घ)	पर्यावरणमपि कस्य अङ्गमिति ऋषयः प्रतिपादितवन्तः ?	धर्मस्य
ङ)	लोकरक्षा कया सम्भवति ?	प्रकृतिरक्षया
च)	अजातस्शिशुः कुत्र सुरक्षितः तिष्ठति ?	मातृगर्भे
छ)	प्रकृतिः केषां संरक्षणाय यतते ?	समेषां प्राणिनां

प्र.२ अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषायां लिखत-

क) प्रकृतेः प्रमुखतत्त्वानि कानि सन्ति ?
पृथिवी जलं तेजः वायुः आकाशः च प्रकृतेः प्रमुखानि तत्त्वानि सन्ति।

ख) स्वार्थान्धः मानवः किं करोति ?
स्वार्थान्धः मानवः पर्यावरणम् नाशयति।

ग) पर्यावरणे विकृते जाते किं भवति?
पर्यावरणे विकृते जाते विविधाः रोगाः भीषणसमस्याः च सम्भवन्ति।

घ) अस्माभिः पर्यावरणस्य रक्षा कथं करणीया ?
अस्माभिः प्रकृतिरक्षया पर्यावरण्स्य रक्षा करणीया।

ङ) लोकरक्षा कथं संभवति?
पर्यावरणरक्षया लोकरक्षा सम्भवति।

च) परिष्कृतं पर्यावरणम् अस्मभ्यं किं किं ददाति ?
परिष्कृतं पर्यावरणं अस्मभ्यं सांसारिकं जीवनसुखं, सद्विचारं, सत्यसङ्कल्पं माङ्गलिकह्सामग्रीञ्च प्रददाति।

प्र.3 स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

क)	**वनवृक्षाः** निर्विवेकं छिद्यन्ते।	के
ख)	**वृक्षकर्तनात्** शुद्धवायुः न प्राप्यते।	कस्मात्
ग)	प्रकृतिः **जीवनसुखं** प्रददाति।	किम्
घ)	अजातशिशुः **मातृगर्भे** सुरक्षितः तिष्ठति।	कुत्र
ङ)	पर्यावरणरक्षणं **धर्मस्य** अङ्गम् अस्ति।	कस्य

प्र.4 उदाहरणमनुसृत्य पदरचनां कुरुत -

यथा	जले चरन्ति इति	जलचराः
	स्थले चरन्ति इति	स्थलचराः
	निशायां चरन्ति इति	निशाचराः
	व्योम्नि चरन्ति इति	व्योमचराः
	गिरौ चरन्ति इति	गिरिचराः

	भूमौ चरन्तिइ ति	भूमिचराः
यथा	न पेयम् इति	अपेयम्
	न वृष्टि इति	अवृष्टि
	न सुखम् इति	असुखम्
	न भावः इति	अभावः
	न पूर्णः इति	अपूर्णः

प्र.5 उदाहरणमनुसृत्य पदनिर्माणं कुरुत -

यथा	वि+कृ+क्तिन्	विकृति
क)	प्र+गम्+क्तिन्	प्रगतिः
ख)	दृश् +क्तिन्	दृष्टिः
ग)	गम्+क्तिन्	गतिः
घ)	मन् +क्तिन्	मतिः
ङ)	शम् +क्तिन्	शान्तिः
च)	भी +क्तिन्	भीतिः
छ)	जन् +क्तिन्	जातिः
ज)	भज् +क्तिन्	भक्तिः
झ)	नी +क्तिन्	नीतिः

प्र.6 निर्देशानुसारं परिवर्तयत_

क)	सन्तप्तस्य मानवस्य मङ्गलं कुतः ? (बहुवचने)	सन्तप्तानां मानवानां मङ्गलं कुतः ?
ख)	मानवाः पर्यावरणकुक्षौ सुरक्षिताः भवन्ति। (एकवचने)	मानवः पर्यावरणकुक्षौ सुरक्षितः भवति।
ग)	वनवृक्षाः निर्विवेकं छिद्यन्ते। (एकवचने)	वनवृक्षः निर्विवेकं छिद्यते।
घ)	गिरिनिर्झराः निर्मलं जलं प्रयच्छन्ति। (द्विवचने)	गिरिनिर्झरौ निर्मलं जलं प्रयच्छतः।
ङ)	सरित् निर्मलं जलं प्रयच्छति। (बहुवचने)	सरितः निर्मलं जलं प्रयच्छन्ति।

अ) पर्यावरणरक्षणाय भवन्तः किं करिष्यन्ति इति विषये पञ्चवाक्यानि लिखत।

क) अहं वृक्षारोपणं तस्य रक्षणं च करिष्यामि।

ख) अहं जलस्य यथायोग्यम् उपयोगं करिष्यामि।

ग) अहं नदीषु अवकरं न क्षेप्स्यामि।

घ) अहं तैलवाहनानां स्थाने द्विचक्रिकायाः उपयोगं करिष्यामि।

ङ) अहं प्लास्टिकनिर्मितानां वस्तूनाम् उपयोगं न करिष्यामि।

प्र.7 उदाहरणमनुसृत्य उपसर्गान् पृथक्कृत्वा लिखत_

प्रभवति	प्र
उपलभ्यते	उप
निवसन्ति	नि
समुपहरन्ति	सम् + उप

वितरन्ति	वि
प्रयच्छति	प्र
उपगता	उप
प्रतिभाति	प्रति

अ) समस्तपदानां विग्रहं लिखत।

तेजोवायुः	तेजः वायुः च
गिरिनिर्झराः	गिरयः च निर्झराः च
पत्रपुष्पे	पत्रं च पुष्पं च
लतावृक्षौ	लता च वृक्षः च
पशुपक्षी	पशु च पक्षी च
कीटपतङ्गौ	कीटः च पतङ्गः च

प्र.१ एकपदेन उत्तरत।

क) आयतलोचना का अस्ति ? सीता

ख) सा कं ददर्श ? गृधम्

ग) खगोत्तमः कीदृशीं गिरं वाजहार ? शुभाम्

घ) जटायुः काभ्यां रावणस्य गात्रे व्रणं चकार ? चरणाभ्याम्

ङ) अरिन्दमः खगाधिपः कति बाहून् व्यपाहरत् ? दश

प्र.२ अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषायां लिखत-

क) "जटायो ! पश्य" इति का वदति ?

- "जटायो ! पश्य" इति सीता वदति।

ख) जटायुः रावणं किं कथयति ?

जटायुः रावणं कथयति – "हे रावण ! नीचां मतिं परदारभिमर्शनात् निवर्तय, धीरः तत् न समाचरेत् यत् अस्य परः विगर्हयेत्। अहं वृद्धः, त्वं सरथः कवची, युवा, अपि च मे वैदेहीम् आदाय कुशली न गमिष्यति" इति।

ग) क्रोधवशात् रावणः किं कर्तुम् उद्यतः अभवत् ?

क्रोधवशात् रावणः वैदेहीं वामेन अङ्केन संपरिष्वज्य तलेन आशु जटायुम् अभिधतुम् उद्यतः अभवत्।

घ) पतगेश्वरः रावणस्य कीदृशं चापं सशरं बभञ्ज ?

- पतगेश्वरः रावणस्य मुक्तामणिविभूषितं चापं सशरं बभञ्ज।

ङ) जटायुः केन वामबाहुं दंशति ?

जटायुः तुण्डेन वामबाहुं दंशति।

प्र.३ णिनि-प्रत्ययः

क) गुण + णिनि गुणिन् (गुणी)

ख) दान + णिनि दानिन् (दानी)

ग) कवच + णिनि कवचिन् (कवची)

घ)	शर + णिनि	शरिन् (शरी)
ङ)	कुशल + णिनि	कुशलिन् (कुशली)
च)	धन + णिनि	धनिन् (धनी)
छ)	दण्ड + णिनि	दण्डिन् (दण्डी)

प्र.३ अ रावणस्य जटायोः च विशेषणानि

रावणः	जटायुः
युवा	वृद्धः
सशरः	पतगसत्तमः
हताश्वः	महागृध्रः
महाबलः	खगाधिपः
भग्नधन्वा	पतगेश्वरः
क्रोधमूर्च्छितः	
सरथः	
कवची	
शरी	

प्रः ४ पर्यापदानि मेलयत

	क	ख	उत्तरम्
क)	कवची	अपतत्	कवचधारी
ख)	आशु	पक्षिश्रेष्ठः	शीघ्रम्
ग)	विरथः	पृथिव्याम्	रथविहीनः
घ)	पपात	कवचधारी	अपतत्
ङ)	भुवि	शीघ्रम्	पृथिव्याम्
च)	पतगसत्तमः	रथविहीनः	पक्षिश्रेष्ठः

कक्षा – ९ पाठः१० जटायोः शौर्यम् अभ्यासः

प्रः ४ विलोमपदानि मेलयत

	क	ख	उत्तरम्
क)	विलपन्ती	हसन्ती	
ख)	आर्य	अनार्य	
ग)	राक्षसेन्द्रेण	देवेन्द्रेण	
घ)	पापकर्मणा	पुण्यकर्मणा	
ङ)	क्षिप्रम्	मन्दम्	
च)	विगर्हयेत्	प्रशंसेत्	
छ)	वृद्धः	युवा	
ज)	वामेन	दक्षिणेन	
झ)	अतिक्रम्य	अनतिक्रम्य	

कक्षा – ९ पाठः९ सिकतासेतुः अभ्यासः

प्र.१ एकपदेन उत्तरत।

क)	कः बाल्ये विद्यां न अधीतवान् ?	तपोदत्तः
ख)	तपोदत्तः कया विद्याम् अवाप्तुं प्रवृत्तः अस्ति ?	तपश्चर्यया
ग)	मकरालये कः शिलाभि: सेतुं बबन्ध ?	रामः
घ)	मार्गभ्रान्तः सन्ध्यां कुत्र उपैति ?	गृहम्
ङ)	पुरुषः सिकताभिः किं करोति ?	सेतुनिर्माणं / सेतुनिर्माणप्रयासं

प्र.२ अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषायां लिखत-

क) अनधीतः तपोदत्तः कैः गर्हितोऽभवत् ?

- अनधीतः तपोदत्तः सर्वैः कुटुम्बिभिः मित्रैः ज्ञातिजनैः च गर्हितः अभवत्।

ख) तपोदत्तः केन प्रकारेण विद्यामवाप्तुं प्रवृत्तोऽभवत् ?

तपोदत्तः तपश्चर्यया विद्यामवाप्तुं प्रवृत्तोऽभवत्

ग) तपोदत्तः पुरुषस्य कां चेष्टां दृष्ट्वा अहसत् ?

तपोदत्तः पुरुषस्य सिकताभिः सेतुनिर्माणस्य प्रयासं दृष्ट्वा अहसत् ।

घ) तपोमात्रेण विद्यां प्राप्तुं तस्य प्रयासः कीदृशः कथितः ?

- तपोमात्रेण विद्यां प्राप्तुं तस्य प्रयासः सिकताभिरेव सेतुनिर्माणप्रयासमिव कथितः।

ङ) अन्ते तपोदत्तः विद्याग्रहणाय कुत्र गतः ?

अन्ते तपोदत्तः विद्याग्रहणाय गुरुकुलं गतः।

प्र.५ स्थूलपदानि अधिकृत्य प्रश्नवाक्यनिर्माणं कुरुत-

क)	तपोदत्तः **<u>तपश्चर्यया</u>** विद्यामवाप्तुं प्रवृत्तोऽस्ति।	कया
ख)	**<u>तपोदत्तः</u>** कुटुम्बिभिः मित्रैः गर्हितः अभवत्।	कः
ग)	पुरुषः **<u>नद्यां</u>** सिकताभिः सेतुं निर्मातुं प्रयतते।	कुत्र
घ)	तपोदत्तः **<u>अक्षरज्ञानं</u>** विनैव वैदुष्यवाप्तुम् अभिलषति।	किम्

ङ) तपोदत्तः **<u>विद्याध्ययनाय</u>** गुरुकुलम् अगच्छत्। किमर्थम्

च) **<u>गुरुगृहं</u>** गत्वैव विद्याभ्यासः करणीयः। कुत्र

प्र.६ समास

उदा०	संकल्पस्य सातत्येन	संकल्पसातत्येन
क)	अक्षराणां ज्ञानम्	अक्षरज्ञानम्
ख)	सिकतायाः सेतुः	सिकतासेतुः
ग)	पितुः चरणैः	पितृचरणैः
घ)	गुरोः गृहम्	गुरुगृहम्
ङ)	विद्यायाः अभ्यासः	विद्याभ्यासः

समासविग्रहः

उदा०	नयनयुगलम्	नयनयोः युगलम्
क)	जलप्रवाहे	जलस्य प्रवाहे
ख)	तपश्चर्यया	तपसः चर्यया
ग)	जलोच्छलध्वनिः	जलस्य उच्छलध्वनिः
घ)	सेतुनिर्माणप्रयासः	सेतोः निर्माणस्य प्रयासः

कक्षा - ९ पाठः ६ भ्रान्तो बालः अभ्यासः

प्र.१ एकपदेन उत्तरत।

क)	कः तन्द्रालुः भवति ?	बालकः
ख)	बालकः कुत्र व्रजन्तं मधुकरम् अपश्यत् ?	पुष्पोद्याने
ग)	के मधुसङ्ग्रहव्यग्राः अभवन् ?	मधुकराः / भ्रमराः
घ)	चटकः कया वृणशलाकादिकम् आददाति ?	चञ्च्वा
ङ)	चटकः कस्य शाखायां नीडं रचयति ?	वटद्रुमस्य
च)	बालकः कीदृशं श्वानं पश्यति ?	पलायमानम्
छ)	श्वा कीदृशे दिवसे पर्यटति ?	निदाधदिवसे

प्र.२ अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषायां लिखत-

क) बालः कदा कीडितुम् अगच्छत् ?

- बालः पाठशालागमनवेलायां क्रीडितुम् अगच्छत्

ख) बालस्य मित्राणि किमर्थं त्वरमाणा अभवन् ?

बालकस्य मित्राणि पूर्वदिनपाठान् स्मृत्वा विद्यालयगमनाय त्वरमाणाः अभवन्।

ग) मधुकरः बालकस्य आह्वानं केन कारणेन तिरस्कृतवान् ?

मधुकरः मधुसङ्ग्रहव्यग्रः आसीत् अतः सः बालकस्य आह्वानं तिरस्कृतवान्।

घ) बालकः कीदृशं चटकम् अपश्यत् ?

- बालकः चञ्च्वा तृणशलाकादिकम् आददानम् चटकम् अपश्यत्।

ङ) बालकः चटकाय क्रीडनार्थं कीदृशं लोभं दत्तवान् ?

बालकः चटकाय स्वादूनां भक्ष्यकवलानां लोभं दत्तवान्।

च) खिन्नः बालकः श्वानं किम् अकथयत् ?

- खिन्नः बालकः श्वानं अकथयत् – "रे मानुषाणं मित्र ! किं पर्यटसि निदाधदिवसे ? इदं प्रच्छायशीतलं तरुमूलम् आश्रयस्व। अहमपि कीडासहायं त्वामेवानुरूपंपश्यामीति। कुक्कुरः प्रत्यवदत् – तरुमूलम् आश्रयस्व" इति।

छ) भग्नमनोरथः बालः किम् अचिन्तयत् ?

भग्नमनोरथः बालः अचिन्तयत् –"कथमस्मिन् जगति प्रत्येकं स्व-स्वकार्ये निमग्नो भवति। न कोऽपि मामिव वृथा कालक्षेपं सहते। नम एतेभ्यः यैः मे तन्द्रालुतायां कुत्सा समापादिता। अथ स्वोचितम् अहमपि करोमि" इति।

प्र.५ स्थूलपदानि अधिकृत्य प्रश्नवाक्यनिर्माणं कुरुत-

क)	**<u>स्वादूनि</u>** भक्ष्यकवलानि ते दास्यामि।	कीदृशानि
ख)	चटकः **<u>स्वकर्मणि</u>** व्यग्रः आसीत्।	कस्मिन्
ग)	कुक्कुरः **<u>मानुषाणां</u>** मित्रम् अस्ति।	केषाम्
घ)	स **<u>महतीं</u>** वैदुषीं लब्धवान्।	कीदृशीम्
ङ)	**<u>रक्षानियोगकरणात्</u>** मया न भ्रष्टव्यम् इति।	कस्मात्

प्र.७ अ क स्तम्भे समस्तपदानि, ख स्तम्भे विग्रहवाक्यानि दत्तानि, तानि यथोचितं योजयत-

	क	ख	उत्तराणि
क)	दृष्टिपथम्	१) पुष्पाणाम् उद्यानम्	दृष्टेः पन्थाः
ख)	पुस्तकदासाः	२) विद्यायाः व्यसनी	पुस्तकानां दासाः
ग)	विद्याव्यसनी	३) दृष्टेः पन्थाः	विद्यायाः व्यसनी
घ)	पुष्पोद्यानम्	४) पुस्तकानां दासाः	पुष्पाणाम् उद्यानम्

प्र.७ ब विशेषणं विशेष्यं च पृथक् कुरुत।

		विशेषणम्	विशेष्यम्
क)	खिन्नः बालः	खिन्नः	बालः
ख)	पलायमानं श्वानम्	पलायमानं	श्वानम्
ग)	प्रीतः बालकः	प्रीतः	बालकः
घ)	स्वादूनि भक्ष्यकवलानि	स्वादूनि	भक्ष्यकवलानि
ङ)	त्वरमाणाः वयस्याः	त्वरमाणाः	वयस्याः

शब्दरूपाणि - अभ्यासः

क्रमः	वाक्यम्	शब्द
१	__________ गङ्गा श्रेष्ठा	नद्याः / नदीषु / नद्यः
२	__________ पतिः विष्णुः अस्ति।	रमा
३	भवान् __________ विश्वसिति।	धर्म
४	प्रजापालनम् एव __________ धर्मः।	राजन्
५	__________ चत्वारः सन्ति।	वेद
६	वृक्षाणां रक्षा __________ परमं कर्तव्यम्।	अस्मद् ब.व.
७	या बालिका दिल्लीतः आगता __________ नाम सुनीता अस्ति।	तत्-स्त्री
८	चन्द्रः __________ प्रकाशं लभते।	सूर्य
९	सः __________ पश्यति।	गुरु
१०	ते सर्वान् __________ नमन्ति।	देव
११	द्वौ __________ आगच्छताम्।	कवि
१२	अहं __________ आज्ञाकारी शिष्यः अस्मि।	भवत्
१३	पिता __________ सह गच्छति।	पुत्र
१४	__________ पुत्रौ लवः कुशः च।	सीता
१५	इदं पुस्तकं __________ अस्ति ?	किम् – पुं
१६	__________ अनेके खगाः निवसन्ति।	वृक्ष
१७	__________ सुगन्धः मनोहरः।	पुष्प – ब.व.
१८	छात्रा __________ गच्छति।	पाठशाला
१९	मञ्चे अनेके __________ उपविष्टाः सन्ति।	विद्वस्
२०	अस्मिन् __________ सर्वे जीवाः रक्षणीयाः।	जगत्
२१	अहं __________ उपहारं दत्तवान्।	मातृ
२२	सर्वे भवन्तु __________।	सुखिन्
२३	अहं __________ अनुसरणं करोमि।	पितृ
२४	__________ नाम कालिदासः।	कवि
२५	__________ विद्यालयस्य नाम किम् ?	युष्मद्

नदीषु, रमायाः, धर्मे, राज्ञः, वेदाः, अस्माकम्, तस्याः, सूर्यात्, गुरुं, देवान्, कवी, भवतः, पुत्रेण, सीतायाः, कस्य, वृक्षे, पुष्पाणां, पाठशालां, विद्वांसः, जगति, मात्रे, सुखिनः, पितुः, कवेः, तव

www.bhavinpathak.webs.com

धातुरूपाणि - अभ्यासः

प्रत्ययाः (परस्मैपदिनः / आत्मनेपदिनः)

	परस्मैपदिनः			पुरुषः	आत्मनेपदिनः		
	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	ते	इते	अन्ते
	सि	थः	थ	म.पु.	से	इथे	ध्वे
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	इ	वहे	महे
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	स्यते	स्येते	स्यन्ते
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	स्ये	स्यावहे	स्यामहे
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	त	इताम्	अन्त
	:	तम्	त	म.पु.	थाः	इथाम्	ध्वम्
	अम्	आव	आम	उ.पु.	इ	वहि	महि
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	ताम्	इताम्	अन्ताम्
	-	तम्	त	म.पु.	स्व	इथाम्	ध्वम्
	आनि	आव	आम	उ.पु.	ऐ	आवहै	आमहै
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	ईत	ईयाताम्	ईरन्
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	ईय	ईवहि	ईमहि

क्रमः	वाक्यम्	शब्द	
१	अद्य वृष्टिः ___________ ।	सम् भू विधि०	
२	अधुना अहं किं ___________ ?	कृ लोट्	
३	अनुरागः पठन् ___________ ।	हस् लङ्	
४	अहं युगे युगे ___________ ।	सम् भू लट्	
५	अहं श्वः कोलकातानगरं ___________ ।	गम्	
६	अहं श्वः चलचित्रं ___________ ।	दृश् लृट्	
७	आरक्षकः चौराय ___________ ।	कुप् लट्	
८	आवां ह्यः भोजनं ___________ ।	कृ लङ्	

धातुरूपाणि - अभ्यासः

९	किं भवती एतस्य उत्तरं ___________ ।	ज्ञा लट्	
१०	कृपया भवान् क्रोधं ___________ ।	त्यज् लोट्	
११	कृपया भवान् प्रश्नस्य उत्तरं ___________ ।	स्मृ लोट्	
१२	कृपया मम कथनं ___________ ।	श्रु लोट्	
१३	कृषकः वृषभौ ___________ ।	नी लृट्	
१४	जनाः जन्मोत्सवदिवसे ___________ ।	नृत् लट्	
१५	तव नाम किम् ___________ ?	अस् लट्	
१६	ताः बालिकाः गीतं ___________ ।	गै लङ्	
१७	दशरथस्य चत्वारः पुत्राः ___________ ।	अस् लङ्	
१८	परीक्षायां अहं श्लोकम् ___________ ।	स्मृ लङ्	
१९	पिता अद्य विलम्बेन ___________ ।	आ गम् विधि०	
२०	बालकाः क्रीडाङ्गणे एव ___________ ।	क्रीड् विधि०	
२१	भो छात्राः ! विद्यालयं गत्वा गुरून् ___________ ।	नम् लोट्	
२२	भोजनात् पूर्वं यूयं हस्तौ ___________ ।	प्र क्षाल् विधि०	
२३	भोजनात् पूर्वं यूयं हस्तौ ___________ ।	प्र क्षाल् लोट्	
२४	मह्यं तौ बालकौ ___________ ।	रुच् लट्	
२५	मीराबाई चानु ह्यः भारोत्तोलनस्पर्धायां रजचन्द्रकं ___________।	प्र आप् लङ्	
२६	युवां शीघ्रं कार्यं ___________ ।	कृ लोट्	
२७	यूयं किं कार्यं ___________ ?	कृ लृट्	
२८	यूयं देवं ___________ ।	नम् लोट्	
२९	राजा भिक्षुकान् धनं ___________ ।	दा लट्	
३०	वयं अधुना चलचित्रं ___________ ।	दृश् लट्	
३१	वयं ज्येष्ठान् ___________ ।	वन्द् लट्	
३२	वयं सर्वदा शुभाषयान् ___________ ।	लभ् लट्	
३३	शिष्यः आदरेण गुरून् ___________ ।	सेव् विधि०	
३४	शिष्यः गुरुं प्रश्नं ___________ ।	प्रच्छ् लट्	
३५	श्रीकृष्णः सुदर्शनचक्रं ___________ ।	धृ लङ्	
३६	सः प्रथमं भोजनं ___________ ।	कृ विधि०	
३७	सः वृक्षस्य अधः एव ___________ ।	स्था लट्	
३८	सः शीघ्रं गृहं ___________ ।	गम् विधि०	
३९	सा उपायं ___________ ।	चिन्त् लट्	
४०	सेविका वस्त्राणि ___________ ।	प्र क्षाल् लङ्	
४१	सैनिकाः देशं ___________ ।	रक्ष् लङ्	
४२	हे गुरो ! किम् अहं प्रश्नस्य उत्तरं ___________ ।	वद् लोट्	

धातुरूपाणि – अभ्यासः

४३	हे छात्राः ! कृपया ध्यानपूर्वकं __________ ।	श्रु लोट्	
४४	हे छात्राः ! कृपया ध्यानपूर्वकं __________ ।	पठ् लोट्	
४५	ह्यः सर्वाणि मित्राणि उद्याने __________ ।	मिल् लङ्	
४६	युवां किमर्थम् उच्चैः __________ ।	हस् लट्	
४७	अहं मुखं __________ ।	प्र क्षाल् लट्	
४८	वयं संस्कृतं __________ ।	ज्ञा लट्	
४९	किं त्वं संस्कृतं वक्तुं __________ ।	ज्ञा लट्	
५०	भीमः विंशतिः मोदकानि खादितुं __________ ।	शक् लट्	

क्रमः	वाक्यम्	शब्द	
१	अद्य वृष्टिः __________ ।	सम् भू विधि०	सम्भवेत्
२	अधुना अहं किं __________ ?	कृ लोट्	करवाणि
३	अनुरागः पठन् __________ ।	हस् लङ्	अहसत्
४	अहं युगे युगे __________ ।	सम् भू लट्	सम्भवामि
५	अहं श्वः कोलकातानगरं __________ ।	गम्	गमिष्यामि
६	अहं श्वः चलचित्रं __________ ।	दृश् लृट्	द्रक्ष्यामि
७	आरक्षकः चौराय __________ ।	कुप् लट्	कुप्यति
८	आवां ह्यः भोजनं __________ ।	कृ लङ्	अकुर्व
९	किं भवती एतस्य उत्तरं __________ ।	ज्ञा लट्	जानाति
१०	कृपया भवान् क्रोधं __________ ।	त्यज् लोट्	त्यजतु
११	कृपया भवान् प्रश्नस्य उत्तरं __________ ।	स्मृ लोट्	स्मरतु
१२	कृपया मम कथनं __________ ।	श्रु लोट्	भवान्/भवती शृणोतु त्वं शृणु
१३	कृषकः वृषभौ __________ ।	नी लृट्	नेष्यति
१४	जनाः जन्मोत्सवदिवसे __________ ।	नृत् लट्	नृत्यन्ति
१५	तव नाम किम् __________ ?	अस् लट्	अस्ति
१६	ताः बालिकाः गीतं __________ ।	गै लङ्	अगायन्
१७	दशरथस्य चत्वारः पुत्राः __________ ।	अस् लङ्	आसन्
१८	परीक्षायां अहं श्लोकम् __________ ।	स्मृ लङ्	अस्मरम्
१९	पिता अद्य विलम्बेन __________ ।	आ गम् विधि०	आगच्छेत्
२०	बालकाः क्रीडाङ्गणे एव __________ ।	क्रीड् विधि०	क्रीडेयुः
२१	भो छात्राः ! विद्यालयं गत्वा गुरून् __________ ।	नम् लोट्	नमन्तु / नमत
२२	भोजनात् पूर्वं यूयं हस्तौ __________ ।	प्र क्षाल् विधि०	प्रक्षालयेत

धातुरूपाणि - अभ्यासः

२३	भोजनात् पूर्वं यूयं हस्तौ ___________ ।	प्र क्षाल् लोट्	प्रक्षालयत
२४	मह्यं तौ बालकौ ___________ ।	रुच् लट्	रोचेते
२५	मीराबाई चानु ह्यः भारोत्तोलनस्पर्धायां रजचन्द्रकं ___________।	प्र आप् लङ्	प्राप्नोत्
२६	युवां शीघ्रं कार्यं ___________ ।	कृ लोट्	कुरुतम्
२७	यूयं किं कार्यं ___________ ?	कृ लृट्	करिष्यथ
२८	यूयं देवं ___________ ।	नम् लोट्	नमत
२९	राजा भिक्षुकान् धनं ___________ ।	दा लट्	ददाति
३०	वयं अधुना चलचित्रं ___________ ।	दृश् लट्	पश्यामः
३१	वयं ज्येष्ठान् ___________ ।	वन्द् लट्	वन्दामहे
३२	वयं सर्वदा शुभाषयान् ___________ ।	लभ् लट्	लभामहे
३३	शिष्यः आदरेण गुरून् ___________ ।	सेव् विधि०	सेवेत
३४	शिष्यः गुरुं प्रश्नं ___________ ।	प्रच्छ् लट्	पृच्छति
३५	श्रीकृष्णः सुदर्शनचक्रं ___________ ।	धृ लङ्	अधारयत् / अधरत्
३६	सः प्रथमं भोजनं ___________ ।	कृ विधि०	कुर्यात्
३७	सः वृक्षस्य अधः एव ___________ ।	स्था लट्	तिष्ठति
३८	सः शीघ्रं गृहं ___________ ।	गम् विधि०	गच्छेत्
३९	सा उपायं ___________ ।	चिन्त् लट्	चिन्तयति
४०	सेविका वस्त्राणि ___________ ।	प्र क्षाल् लङ्	प्राक्षालयत्
४१	सैनिकाः देशं ___________ ।	रक्ष् लङ्	अरक्षन्
४२	हे गुरो ! किम् अहं प्रश्नस्य उत्तरं ___________ ।	वद् लोट्	वदानि
४३	हे छात्राः ! कृपया ध्यानपूर्वकं ___________ ।	श्रु लोट्	शृण्वन्तु / शृणुत
४४	हे छात्राः ! कृपया ध्यानपूर्वकं ___________ ।	पठ् लोट्	पठन्तु / पठत
४५	ह्यः सर्वाणि मित्राणि उद्याने ___________ ।	मिल् लङ्	अमिलन्
४६	युवां किमर्थम् उच्चैः ___________ ।	हस् लट्	हसथः
४७	अहं मुखं ___________ ।	प्र क्षाल् लट्	प्रक्षालयामि
४८	वयं संस्कृतं ___________ ।	ज्ञा लट्	जानीमः
४९	किं त्वं संस्कृतं वक्तुं ___________ ।	ज्ञा लट्	जानासि
५०	भीमः विंशतिः मोदकानि खादितुं ___________ ।	शक् लट्	शक्नोसि

पाठः - ३ गोदोहनम्

एतत् नाट्यांशं 'चतुर्व्यूहम्' इति पुस्तकात् संक्षिप्य सम्पाद्य च उद्धृतम्। अस्मिन् नाटके एतादृशस्य जनस्य कथानकम् अस्ति। यः घनवान् सुखाकाखी च भवितुम् इच्छुकः मासपर्यन्तं दुग्धदोहनादेव विरमति, येन मासान्ते धेनोः शरीरे सञ्चितं पर्याप्तं दुग्धम् एकवारमेव विक्रीय सम्पत्तिमर्जयितुं समर्थः भवेत्। परं मासान्ते यदा सः दुग्धदोहनाय प्रयतते तदा सः दुग्धबिन्दुम् अपि न प्राप्नोति। दुग्धप्राप्तिस्थाने सः धेनोः प्रहारैः रक्तरञ्जितः भवति, अवगच्छति च यत् दैनन्दिनं कार्यं यदि मासपर्यन्तं संगृह्य क्रियते तदा लाभस्य स्थाने हानिरेव भवति

(प्रथमं दृश्यम्)

(मल्लिका मोदकनि रचयन्ती मन्दस्वरेण मन्दस्वरेण शिवस्तुतिं करोति।)

(ततः प्रविशति मोदकगन्धम् अनुभवन् प्रसन्नमना चन्दनः)

चन्दनः - अहा! सुगन्धस्तु मनोहरः (विलोक्य) अये मोदकानि रच्यन्ते? (प्रसन्नः भूत्वा) आस्वादयामि तावत्। (मोदकं ग्रहीतुमिच्छति)

मल्लिका - (सक्रोधम्) विरम। विरम। मा स्पृश! एतानि मोदकानि।

चन्दनः - किमर्थं क्रुध्यसि! तव हस्तनिर्मितानि मोदकानि दृष्ट्वा अहं जिह्वालोलुपतां नियन्त्रयितुम् अक्षमः अस्मि, किं न जानासि त्वमिदम्?

मल्लिका - सम्यग् जनामि नाथ! परम् एतानि मोदकानि पूजानिमित्तानि सन्ति।

चन्दनः - तर्हि, शीघ्रमेव पूजनं सम्पादय। प्रसादं च देहि।

मल्लिका - भो! अत्र पूजनं न भविष्यति। अहं स्वसखिभिः सह श्वः प्रातः काशीविश्वनाथमन्दिरं प्रति गमिष्यामि, तत्र गङ्गास्नानं धर्मयात्राञ्च वयं करिष्यामः।

चन्दनः - सखिभिः सह ! न मया सह! (विषादं नाटयति।)

मल्लिका - आम् । चम्पा, गौरी, माया, मोहिनी, कपिलाद्याः सर्वाः गच्छन्ति। अतः मया सह तवागमनस्य औचित्यं नास्ति। वयं सप्ताहान्ते प्रत्यागमिष्यामः। तावत्, गृहव्यवस्थां धेनोः दुग्धदोहनव्यवस्थाञ्च परिपालय।

(द्वितीयं दृश्यम्)

चन्दनः - अस्तु। गच्छ। सखिभिः सह धर्मयात्रया आनन्दिता भव। अहं सर्वमपि परिपालयिष्यामि। शिवास्ते सन्तु पन्थानः।

चन्दनः - मल्लिका तु धर्मयात्रायै गता। अस्तु। दुग्धदोहनं कृत्वा ततः स्वप्रातराशस्य प्रबन्धं करिष्यामि। (स्त्रीवेषं धृत्वा, दुग्धपात्रहस्तः नन्दिन्याः समीपं गच्छति।

उमा - मातुलानि! मातुलानि!

चन्दनः - उमे! अहं तु मातुलः। तव मातुलानि तु गङ्गास्नानार्थं काशीं तता अस्ति। कथय! किं ते प्रियं करवाणि?

उमा - मातुल! पितामहः कथयति, मासानन्तरं अस्मत् गृहे महोत्सवः भविष्यति। तत्र त्रिशत-सेटकमितं दुग्धम् अपेक्षते। एषा व्यवस्था भवद्भिः करणीया ।

चन्दनः - (प्रसन्नमनसा) त्रिशत-सेटकपरिमितं दुग्धम्। शोभनम्! दुग्धव्यवस्था भविष्यति एव इति पितामहं प्रति त्वया वक्तव्यम्।

उमा - धन्यवादः मातुल! याम्युधुना! (सा निर्गता)

(तृतीयं दृश्यम्)

चन्दनः - (प्रसन्नो भूत्वा, अङ्गुलिषु गणयन्) अहो! सेटक-त्रिशतकानि पयांसि! अनेन तु बहुधनं लप्स्यसे। (नन्दिनीं दृष्ट्वा) भो नन्दिनि! तव कृपया तु अहं धनिकः भविष्यामि। (प्रसन्नः सः धेनोः बहुसेवां करोति)

चन्दनः - (चिन्तयति) मासान्ते एव दुग्धस्य आवश्यकता भवति। यदि प्रतिदिनं दोहनं करोमि तर्हि दुग्धं सुरक्षितं न तिष्ठति। इदानीं किं करवाणि? भवतु नाम मासान्ते एव सम्पूर्णतया दुग्धदोहनं करोमि।

(एवं प्रकारेण सप्तदिनानि व्यतितानि। सप्ताहान्ते मल्लिका प्रत्यागच्छति)

मल्लिका - (प्रविश्य) स्वामिन्! प्रत्यागता अहम्। आस्वादय प्रसादम्।

चन्दनः - मल्लिके! तव यात्रा तु सम्यक् सफला जाता? काशीविश्वनाथस्य कृपया प्रियं निवेदयामि।

मल्लिका - (साश्चर्यम्) एवम्। धर्मयात्रातिरिक्तं प्रियतरं किम्?

चन्दनः - ग्रामप्रमुखस्य गृहे महोत्सवः मासान्ते भविष्यति। तत्र त्रिशत-सेटकमितं दुग्धम् अस्माभिः दातव्यम् अस्ति।

मल्लिका - किन्तु एतान्मात्रं दुग्धं कुतः प्राप्स्यामः।

चन्दनः - विचारय मल्लिके! प्रतिदिनं दोहनं कृत्वा दुग्धं स्थापयामः चेत् तत् सुरक्षितं न तिष्ठति। अत एव दुग्धदोहनं न क्रियते। उत्सवदिने एव समग्रं दुग्धं धोक्ष्यावः।

मल्लिका - स्वामिन्! त्वं तु चतुरतमः। अत्युत्तमः विचारः। अधुना दुग्धदोहनं विहाय केवलं नन्दिन्याः सेवाम् एव करिष्यावः। अनेन अधिकाधिकं दुग्धं मासान्ते प्राप्स्यावः।

(द्वावेव धेनोः सेवायां निरतौ भवतः। अस्मिन् क्रमे घासादिकं गुडादिकं च भोजयतः। कदाचित् विषाणयोः तैलं लेपयतः तिलकं धारयतः रात्रौ नीराजनेनापि तोषयतः)

चन्दनः - मल्लिके! आगच्छ! कुम्भकारं प्रति चलावः। दुग्धार्थं पात्रबन्धोऽपि करणीयः। (द्वावेव निर्गतौ)

(चतुर्थं दृश्यम्)

कुम्भकारः - (घटरचनायां लीनः गायति)

ज्ञात्वाऽपि जीविकाहेतोः रचयामि घटानहम्।
जीवनं भङ्गुरं सर्वं यथैष मृत्तिकाघटः॥

चन्दनः - नमस्करोमि तात! पञ्चदश घटान् इच्छामि। किं दास्यसि?

देवेशः - कथं न? विक्रयणाय एव एते। गृहाण घटान्। पञ्चशतोत्तर-रूप्यकाणि।

चन्दनः - साधु। परं मूल्यं तु दुग्धं विक्रीय एव दातुं शक्यते।

देवेशः - क्षम्यतां पुत्र! मूल्यं विना तु एकमपि घटं न दास्यामि।

मल्लिका - (स्वाभूषणं दातुमिच्छति) तात! यदि अधुनैव मूल्यम् आवश्यकं तर्हि, गृहाण एतत् आभूषणम्।

देवेशः - पुत्रिके! नाहं पापक्रमं करोमि। कथमपि नेच्छामि त्वाम् आभूषणविहीनां कर्तुम्। नयतु यथाभिलषितान् घटान्। दुग्धं विक्रीय एव घटमूल्यं ददातु।

उभौ - धन्योऽसि तात! धन्योऽसि।

(पञ्चमं दृश्यम्)

(मासानन्तरं सन्ध्याकालः। एकत्र रिक्ताः नूतनघटाः सन्ति। दुग्धक्रेतारः अन्ये च गामवासिनः अपरत्र आसीनाः)

चन्दनः - (धेनुं प्रणम्य, मङ्गलाचरणं विधाय, मल्लिकाम् आह्वयति) मल्लिके! सत्वरम् आगच्छ।

मल्लिका - आयामि नाथ! दोहनम् आरभस्व तावत्।

चन्दनः - (यदा धेनोः समीपं गत्वा दोग्धुम् इच्छति, तदा धेनुः पृष्ठपादेन प्रहरति। चन्दनश्च पात्रेण सह पतति। नन्दिनि! दुग्धं देहि। किं जातं ते? (पुनः प्रयासं करोति) (नन्दिनी च पुनः पुनः पादप्रहारेण ताडयित्वा चन्दनं रक्तरञ्जितं करोति।) हा! हतोऽस्मि। (चीत्कारं कुर्वन् पतति) (सर्वे आश्चर्येण चन्दनम् अन्योन्यं च पश्यन्ति।)

मल्लिका - (चीत्कारं श्रुत्वा, झटिति प्रविश्य) नाथ! किं जातम्? कथं त्वं रक्तरञ्जितः?

चन्दनः - धेनुः दोग्धुम् अनुमतिम् एव न ददाति। दोहनप्रक्रियाम् आरभमाणम् एव ताडयति माम्।

(मल्लिका धेनुं स्नेहेन वात्सल्येन च आकार्य दोग्धुं प्रयतते। किन्तु, धेनुः दुग्धहीना एव इति अवगच्छति)

मल्लिका - (चन्दनं प्रति) नाथ! अत्यनुचितं कृतम् आवाभ्यां यत् मासपर्यन्तं धेनोः दोहनं न कृतम्। सा पीडाम् अनुभवति अत एव ताडयति।

चन्दनः - देवि! मयापि ज्ञातं यत्, अस्माभिः सर्वथा अनुचितमेव कृतं यत्, पूर्णमासपर्यन्तं दोहनं न कृतम्। अत एव, दुग्धं शुष्कं जातम्। सत्यमेव उक्तम्-

कार्यमद्यतनीयं यत् तदद्यैव विधीयताम्।
विपरीते गतिर्यस्य स कष्टं लभते ध्रुवम्॥

मल्लिका - आम् भर्तः! सत्यमेव मयापि पठितं यत्-

सुविचार्य विधातव्यं कार्यं कल्याणकाङ्क्षिणा।
यः करोत्यविचार्यैतत् स विषीदति मानवः॥

किन्तु प्रत्यक्षतया अद्य एव अनुभूतम् एतत्।

सर्वे - दिनस्य कार्यं तस्मिन्नेव दिने कर्तव्यम्। यः एवं न करोति सः कष्टं लभते ध्रुवम्।

(जवनिका पत्तनम्)

(सर्वे मिलित्वा गायन्ति)

आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः।
क्षिप्रक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम्॥

स्वाध्यायः

- एकपदेन उत्तरं लिखत-

क)	मल्लिका पूजार्थं सखीभिः सह कुत्र गच्छति स्म ?	काशीविश्वनाथमन्दिरम्
ख)	उमायाः पितामहेन कति सेटकमितं दुग्धम् अपेक्ष्यते स्म?	त्रिशतम्
ग)	कुम्भकारः घटान् किमर्थं रचयति?	जीविकाहेतोः
घ)	कानि चन्दनस्य जिह्वालोलुपतां वर्धन्ते स्म?	मोदकानि
ङ)	नन्दिन्याः पादप्रहारैः कः रक्तरञ्जितः अभवत्?	चन्दनः

- पूर्णवाक्येन उत्तरत-

क) मल्लिका चन्दनश्च मासपर्यन्तं धेनोः कथं सेवाम् अकुरुताम् ?
मल्लिका चन्दनः च धेनुं घासादिकं घासादिकं गुडादिकं च भोजयतः। कदाचित् विषाणयोः तैलं लेपयतः तिलकं धारयतः रात्रौ नीराजनेनापि तोषयतः ।

ख) कालः कस्य रसं पिबति?
कालः क्षिप्रम् अक्रियमाणस्य आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य कर्मणः च तत् रसं पिबति।

ग) घटमूल्यार्थं यदा मल्लिका स्वाभूषणं दातुं प्रयतते तदा कुम्भकारः किं वदति?
घटमूल्यार्थं यदा मल्लिका स्वाभूषणं दातुं प्रयतते तदा कुम्भकारः वदति – " पुत्रिके !..... घटमूल्यं ददातु।" इति

घ) मल्लिकया किं दृष्ट्वा धेनोः ताडनस्य वास्तविकं कारणं ज्ञातम्?
मल्लिकया धेनोः दुग्धहीनतां दृष्ट्वा ताडनस्य ……..।

ङ) मासपर्यन्तं धेनोः अदोहनस्य किं कारणम् आसीत् ?
मासपर्यन्तं धेनोः अदोहनस्य कारणम् आसीत् यत् ग्रामप्रमुखः त्रिशत सेटकमितं दुग्धम् इच्छति स्म अतः चन्दनः उत्सवदिने एव सम्पूर्णं दुग्धं प्राप्तुं इष्टवान् । / चन्दनस्यस्य दुग्धं प्रदाय धनं प्राप्तुं लोभः आसीत्।

- स्थूलपदानि अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

क)	मल्लिका **सखीभिः** सह धर्मयात्रायै गच्छति स्म ।	काभिः
ख)	चन्दनः दुग्धदोहनं कृत्वा एव **स्वप्रातराशस्य** प्रबन्धम् अकरोत्।	कस्य
ग)	**मोदकानि** पूजानिमित्तानि रचितानि आसन्।	कानि
घ)	मल्लिका स्वपतिं **चतुरतमं** मन्यते।	कीदृशं (स्वपतिः कीदृशः, स्वपतिना कीदृशेन)
ङ)	**नन्दिनी** पादाभ्यां ताडयित्वा चन्दनं रक्तरञ्जितं करोति।	का

- मञ्जूषायाः सहायतया भावार्थे रिक्तस्थानानि पूरयत-

(गृहव्यवस्थायै, उत्पादयेत्, समर्थकः, धर्मयात्रायाः, मङ्गलकामनाम्, कल्याणकारिणः)

यदा चन्दनः स्वपत्न्याः काशीविश्वनाथं प्रति **धर्मयात्रायाः** विषये जानाति तदा सः क्रोधितः न भवति यत् तस्याः पत्नी तं **गृहव्यवस्थायै** कथयित्वा सखीभिः सह भ्रमणाय गच्छति अपि तु तस्याः यात्रायाः कृते **मङ्गलकामनां** कुर्वन् कथयति यत्तव मार्गाः शिवाः अर्थात् **कल्याणकारिणः** भवन्तु। मार्गे काचिदपि बाधा तव कृते समस्यां न **उत्पादयेत्** । एतेन सिध्यति यत् चन्दनः नारीस्वतन्त्रतायाः **समर्थकः** आसीत्।

- घटनाक्रमानुसारं लिखत।

१	क) मल्लिका पूजार्थं मोदकानि रचयति।
२	ख) सा सखीभिः सह तीर्थयात्रायै काशीविश्वनाथमन्दिरं प्रति गच्छति।
३	ग) उमा मासान्ते उत्सवार्थं दुग्धस्य आवश्यकताविषये चन्दनं सूचयति।
४	घ) चन्दनः उत्सवसमये अधिकं दुग्धं प्राप्तुं मासपर्यन्तं दोहनं न करोति।
५	ङ) चन्दनस्य पत्नी तीर्थयात्रां समाप्य गृहं प्रत्यागच्छति।
६	च) उभौ नन्दिन्याः सर्वविधपरिचयां कुरुतः।
७	छ) उत्सवदिने यदा दोग्धुं प्रयत्नं करोति तदा नन्दिनी पादेन प्रहरति।
८	ज) कार्याणि समये करणीयानि इति चन्दनः नन्दिन्याः पादप्रहारेण अवगच्छति।

उपसर्गः Prefix

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहार-संहार-विहार-परिहारवत् ॥
हृ धातुः

प्र + हृ = to strike = आक्रमण करना
आ + हृ = to eat = भोजन करना
सम् + हृ = to kill = मारना
वि + हृ = to walk with pleasure/ to wander = घूमना/फिरना
परि + हृ = to ward off = सुधार करना/ त्याग करना

गम् जाना		
आ + गम्	आना	• उपसर्गों का स्वतंत्र प्रयोग नहीं होता।
उप + गम्	पास जाना	• उपसर्गः + धातुः अथवा उपसर्गः + पद
अनु + गम्	पीछे जाना	• सन्धिः आवश्यकः
अव + गम्	समझना	
निर् + गम्	निकलना	
सम् + गम्	साथ जाना	

प्र परा अप सम्
अनु अव निस् निर्
दुस् दुर् वि आङ्
नि अधि अपि अति
सु उत्
अभि प्रति परि उप

अभ्यासक्रमः
आ, वि, प्रति, उप, अनु, निर्, प्र, अधि, अप, नि, अव

1. प्र — प्रभवति, प्रकर्षः, प्रयत्नः, प्रतिष्ठा — गंगा हिमालयात् प्रभवति।
2. परा — पराजयते, पराभवति — सैनिकः शत्रून् पराजयते।
3. अप — अपहरति, अपकरोति — चौरः धनम् अपहरति।
4. सम् — संस्करोति, सङ्गच्छते — अध्यापकः छात्रं संस्करोति।
5. अनु — अनुगच्छति, अनुकरोति — शिष्यः गुरुम् अनुगच्छति।
6. अव — अवगच्छति, अवतरति — रामः भवन्तम् अवगच्छति। अवजानाति वा।
7. निर् — निर्गच्छति, निराकरोति — प्राचार्यः कार्यालयात् निर्गच्छति।

8.	निस्	निष्कारणम्, निस्सरति	सर्पः बिलाद् निस्सरति।
9.	दुस्	दुस्त्याज्यः, दुष्प्रयोजनम्	स्वभावः दुस्त्याज्यः भवति।
10.	दुर्	दुर्बोध्य, दुर्लभः	अयं गूढविषयः दुर्बोध्यः अस्ति ।
11.	वि	विजयते, विहरति	धर्मः सदा विजयते।
12.	आङ्	आकण्ठम्, आजीवनम्	आकण्ठं जलं पीतम्।
13.	नि	निगदति, निपतति	पुत्रः पितरं निगदति।
14.	अधि	अधिराजते, अधिशेते	विद्वान् सर्वत्र अधिराजते।
15.	अपि	अपिदधाति	द्वारपालः द्वारम् अपिदधाति (पिदधाति)।
16.	अति	अतिवादः, अत्याचारः	अतिवादो न कर्तव्यः।
17.	सु	सुपुत्रेण, सुशोभते	उद्याने पुष्पाणि सुशोभन्ते।
18.	उत्	उड्डयते, उत्पतितः	पक्षिणः आकाशे उड्डयन्ते।
19.	अभि	अभिगच्छति, अभ्यागतः	अभ्यागतः सर्वैः सदा पूजनीयः।
20.	प्रति	प्रत्युपकारः, प्रत्यवदत्	पिता मातरं प्रत्यवदत्।
21.	परि	परित्यजामि, परिवर्तनम्	अहं दुष्टं परित्यजामि।
22.	उप	उपगच्छति, उपहरति	शिष्यः अध्ययनार्थं गुरुम् उपगच्छति।

अभ्यासः

क्रमः	पदम्	उपसर्गः	धातु	क्रियापदम्/संज्ञा
१	निरगच्छन्	निर्	गम्	अगच्छन्
२	प्रत्यवदत्	प्रति	वद्	अवदत्
३	अन्वकरोत्	अनु	कृ	अकरोत्
४	प्रसीदामि	प्र	सीद्	सीदामि
५	उत्तिष्ठतु	उत्	स्था	तिष्ठतु
६	निस्सरतु	निस्	सर्	सरतु
७	संवदन्ति	सम्	वद्	वदन्ति
८	सुशोभावहै	सु	शुभ्	शोभावहै
९	विशिष्यते	वि	शिष्	शिष्यते
१०	अवागच्छत्	अव	गम्	अगच्छत्
११	उपविशामः	उप	विश्	विशामः
१२	उत्थास्यामः	उत्	स्था	स्थास्यामः
१३	उन्नयनम्	उत्	नी	नयनम्
१४	अपाकुर्वन्	अप	कृ	अकुर्वन्
१५	विजयते	वि	जी	जयते
१६	परितुष्यति	परि	तुष्	तुष्यति

कक्षा – ९ पाठः ५ सूक्तिमौक्तिकम् अभ्यासः

प्र.१	**एकपदेन उत्तरं लिखत -**		
१	वित्ततः क्षीणः कीदृशः भवति?		अक्षीणः
२	कस्य प्रतिकूलानि कार्याणि परेषां न समाचरेत्?		आत्मनः
३	कुत्र दरिद्रता न भवेत्?		वचने
४	वृक्षाः स्वयं कानि न खादन्ति?		फलानि
५	का पुरा लघ्वी भवति?		सज्जनानां मैत्री (सतां=सज्जानानां)
प्र.२	**अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषायां लिखत-**		
१	यत्नेन किं रक्षेत् वित्तं वृत्तं वा?		वृत्तम्
२	अस्माभिः (किं न समाचरेत्) कीदृशम् आचरणं न कर्तव्यम्?		अस्माभिः आत्मनः प्रतिकूलम् आचरणं परैः सह न कर्तव्यम्
३	जन्तवः केन तुष्यन्ति?		जन्तवः प्रियवाक्यप्रदानेन तुष्यन्ति।
४	सज्जनानां मैत्री कीदृशी भवति?		सज्जनानां मैत्री पुरा लघ्वी, पश्चात् च वृद्धिमती भवति।
५	सरोवराणां हानिः कदा भवति?		मरालैः(=हंसैः) सह विप्रयोगेण सरोवराणां हानिः भवति।
प्र.३	**क स्तम्भे विशेषणानि, ख स्तम्भे विशेष्याणि दत्तानि, तानि यथोचितं योजयत-**		
	क	ख	उत्तराणि
क)	आस्वाद्यतोयाः	१) खलानां मैत्री	नद्यः
ख)	गुणयुक्तः	२) सज्जनानां मैत्री	दरिद्रः
ग)	दिनस्य पूर्वार्धभिन्ना	३) नद्यः	खलानां मैत्री
घ)	दिनस्य परार्धभिन्ना	४) दरिद्रः	सज्जनानां मैत्री
प्र.४	**अधोलिखितयोः श्लोकयोः आशयं हिन्दीभाषया आङ्ग्लभाषया च लिखत-**		
क)	आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्। दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्॥		
ख)	प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः। तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥		
प्र.५	**अधोलिखितपदेभ्यः भिन्नप्रकृतिकं पदं चित्वा लिखत-**		
क)	वक्तव्यम्, कर्तव्यम्, सर्वस्वम्, हन्तव्यम्		सर्वस्वम्
ख)	यत्नेन, वचने, प्रियवाक्यप्रदानेन, मरालेन		वचने
ग)	श्रूयताम्, अवधार्यताम्, धनवताम्, क्षयताम्		धनवताम् (धन+मतुप्=धनवत्) धनवान् ष.वि. ब.व.
घ)	जन्तवः, नद्यः, विभूतयः, परितः		परितः

कक्षा – ९ पाठः ५ सूक्तिमौक्तिकम् अभ्यासः

प्र.६	**स्थूलपदानि अधिकृत्य प्रश्नवाक्यनिर्माणं कुरुत-**	
क)	**वृत्ततः** क्षीणः हतः भवति।	~~कः~~ कस्मात्
ख)	**धर्मसर्वस्वं** श्रुत्वा अवधार्यताम्।	~~कं~~ किम्
ग)	**वृक्षाः फलं न खादन्ति।**	~~काः~~ के
घ)	**खलानाम्** मैत्री आरम्भगुर्वी भवति।	~~काम्~~ केषाम्
प्र.७	**अधोलिखितानि वाक्यानि लोट् लकारे परिवर्तयत-**	
क)	नद्यः आस्वद्यतोयाः सन्ति।	नद्यः आस्वाद्यतोयाः सन्तु।
ख)	सः सदैव प्रियवाक्यं वदति।	सः सदैव प्रियवाक्यं वदतु।
ग)	त्वं परेषां प्रतिकूलानि न समाचरसि।	त्वं परेषां प्रतिकूलानि न समाचर।
घ)	ते वृत्तं यत्नेन संरक्षन्ति।	ते वृत्तं यत्नेन संरक्षन्ति।
ङ)	अहं परोपकाराय कार्यं करोमि।	अहं परोपकाराय कार्यं करवाणि।

अ कारान्त पुँ० बालक (बाल)			उ कारान्त पुँ० साधु (साधु)			विभक्तिः	इ कारान्त पुँ० मुनि (मुनि)			ऋ कारान्त पुँ० पितृ (पिता)		
बालकः	बालकौ	बालकाः	साधुः	साधू	साधवः	प्रथमा	मुनिः	मुनी	मुनयः	पिता	पितरौ	पितरः
बालकम्	बालकौ	बालकान्	साधुम्	साधू	साधून्	द्वितीया	मुनिम्	मुनी	मुनीन्	पितरम्	पितरौ	पितॄन्
बालकेन	बालकाभ्या	बालकैः	साधुना	साधुभ्याम्	साधुभिः	तृतीया	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
बालकाय	बालकाभ्या	बालकेभ्यः	साधवे	साधुभ्याम्	साधुभ्यः	चतुर्थी	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
बालकात्	बालकाभ्या	बालकेभ्यः	साधोः	साधुभ्याम्	साधुभ्यः	पञ्चमी	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्	साधोः	साध्वोः	साधूनाम्	षष्ठी	मुनेः	मुन्योः	मुनीनाम्	पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्
बालके	बालकयोः	बालकेषु	साधौ	साध्वोः	साधुषु	सप्तमी	मुनौ	मुन्योः	मुनिषु	पितरि	पित्रोः	पितृषु
हे बालक !	हे बालकौ !	हे बालकाः !	हे साधो !	हे साधू !	हे साधवः !	सम्बोधनम्	हे मुने !	हे मुनी !	हे मुनयः!	हे पितः!	हे पितरौ !	हे पितरः!
जनक, नृप, हस्त, वृक्ष, बक, छात्र, गज, शिक्षक, देव, सूर्य, खग, दन्त, सागर			वायु, गुरु, बन्धु, भानु, सिन्धु, रिपु, प्रभु, शम्भु, शिशु, ऋतु, तरु, बिन्दु,			विशेष अभ्यासः	कवि, विधि, रश्मि, हरि, रवि, अग्नि, वह्नि, कपि, असि, गिरि, सारथि, निधि, अरि			कर्तृ, दातृ, भ्रातृ, वक्तृ, नेतृ, श्रोतृ, सवितृ, द्रष्टृ, जामातृ, क्रेतृ, विक्रेतृ		

न् कारान्त पुँ० राजन् (राजा)			त् कारान्त पुँ० भवत् (आप)				इनन्त पुँ० गुणिन् (गुण वाला)			स् कारान्त पुँ० विद्वस् (विद्वान्)		
राजा	राजानौ	राजानः	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः	कर्ता, ने	गुणी	गुणिनौ	गुणिनः	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
राजानम्	राजानौ	राज्ञः	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः	कर्म , को	गुणिनम्	गुणिनौ	गुणिनः	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः	से, के द्वारा	गुणिना	गुणिभ्याम्	गुणिभिः	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः	को, के लिए	गुणिने	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः	से, पर से	गुणिनः	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्	भवतः	भवतोः	भवताम्	का, की, के	गुणिनः	गुणिनोः	गुणिनाम्	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
राज्ञि /	राज्ञोः	राजसु	भवति	भवतोः	भवत्सु	में, पर	गुणिनि	गुणिनोः	गुणिषु	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः	हे भवन्!	हे भवन्तौ	हे भवन्तः	हे, अरे, भो	हे गुणिन् !	हे गुणिनौ !	हे गुणिनः	हे विद्वन्	हे विद्वांसौ	हे विद्वांसः !
अश्मन् , यज्वन्, अध्वन्, ब्रह्मन्, सुशर्मन्, आत्मन्, आत्मन्, महिमन्			महत्, बुद्धिमत्, श्रीमत्, विद्यावत्, बलवत्, भगवत्, भाग्यवत्, अंशुमत्, भाग्यवत्			विशेष अभ्यासः	सुखिन्, त्यागिन्, विद्यार्थिन्, स्वामिन्, रोगिन्, मन्त्रिन्, शशिन्, धनिन्, बलिन्,			लघीयान्, श्रेयस्, गरीयस्		

आ कारान्त स्त्री० लता (बेल)			ई कारान्त स्त्री० नदी (नदी)			विभक्तिः	इ कारान्त स्त्री० मति (बुद्धि)			ऋ कारान्त स्त्री० मातृ (माता)		
लता	लते	लताः	नदी	नद्यौ	नद्यः	प्रथमा	मतिः	मती	मतयः	माता	मातरौ	मातरः
लताम्	लते	लताः	नदीम्	नद्यौ	नदीः	द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः	मातरम्	मातरौ	मातॄः
लतया	लताभ्याम्	लताभिः	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः	तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	चतुर्थी	मत्यै / मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	पञ्चमी	मत्याः / मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
लतायाः	लतयोः	लतानाम्	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्	षष्ठी	मत्याः / मतेः	मत्योः	मतीनाम्	मातुः	मात्रोः	मातॄणाम्
लतायाम्	लतयोः	लतासु	नद्याम्	नद्योः	नदीषु	सप्तमी	मत्याम् / मतौ	मत्योः	मतिषु	मातरि	मात्रोः	मातृषु
हे लते !	हे लते !	हे लताः !	हे नदि !	हे नद्यौ !	हे नद्यः !	सम्बोधनम्	हे मते !	हे मती !	हे मतयः!	हे मातः!	हे मातरौ !	हे मातरः!
रमा, बाला, कन्या, निशा, ग्रीवा, जिह्वा, कला, शाला, मापिका, नासिका, शिक्षिका			भगिनी, कूपी, कर्तरी, देवी, अटवी, पार्वती, जननी, पुत्री, नौका, पेटिका, सञ्चिका			विशेष अभ्यासः	बुद्धि, शुद्धि, गति, भक्ति, शक्ति, स्मृति, रुचि, शान्ति, नीति, जाति, पङ्क्ति, रात्रि			दुहितृ, यातृ , स्वसृ		

अ कारान्त नपुं० फल (फल)			इ कारान्त नपुं० वारि (पानी)				उ कारान्त नपुं० मधु (शहद)			त् कारान्त नपुं० जगत् (संसार)		
फलम्	फले	फलानि	वारि	वारिणी	वारीणि	कर्ता, ने	मधु	मधुनी	मधूनि	जगत् / द्	जगती	जगन्ति
फलम्	फले	फलानि	वारि	वारिणी	वारीणि	कर्म , को	मधु	मधुनी	मधूनि	जगत् / द्	जगती	जगन्ति
फलेन	फलाभ्याम्	फलैः	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः	से, के द्वारा	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः	जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः
फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	को, के लिए	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	से, पर से	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
फलस्य	फलयोः	फलानाम्	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्	का, की, के	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्	जगतः	जगतोः	जगताम्
फले	फलयोः	फलेषु	वारिणि	वारिणोः	वारिषु	में, पर	मधुनि	मधुनोः	मधुषु	जगति	जगतोः	जगत्सु
हे फल !	हे फले !	हे फलानि !	हे वारि/वारे	हे वारिणी	हे वारिषु	हे, अरे, भो	हे मधु / मधो!	हे मधुनी !	हे मधूनि	हे जगत् /	हे जगती !	हे जगन्ति
पुष्प, कमल, पर्ण, मित्र, नक्षत्र, बीज, जल, शरीर, नेत्र, उदर, गृह, पुस्तक, मन्दिर, वन			अस्थि, सक्थि, अक्षि, दधि, शुचि			विशेष अभ्यासः	जानु, दारु, वस्तु, तालु, सानु, जतु, कटु, मृदु, लघु पटु			भवत्, पतत्, महत्		

अस्मद् सर्वनाम (मैं)			युष्मद् सर्वनाम (तुम)			विभक्तिः	किम् पुँ० कः (कौन)			तत् पुँ० सः (वह)		
अहम्	आवाम्	वयम्	त्वम्	युवाम्	यूयम्	प्रथमा	कः	कौ	के	सः	तौ	ते
माम् / मा	आवाम् / नौ	अस्मान् / नः	त्वाम् / त्वा	युवाम्/वाम्	युष्मान् / वः	द्वितीया	कम्	कौ	कान्	तम्	तौ	तान्
मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः	तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः	तेन	ताभ्याम्	तैः
मह्यम् / मे	आवाभ्याम्/ नौ	अस्मभ्यम्/नः	तुभ्यम् / ते	युवाभ्याम्/ वाम्	युष्मभ्यम्/वः	चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
मत्	अवाभ्याम्	अस्मभ्यम्	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्	पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
मम / मे	आवयोः / नौ	अस्माकम्/नः	तव / ते	युवयोः/वाम्	युष्माकम्/वः	षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्	तस्य	तयोः	तेषाम्
मयि	आवयोः	अस्मासु	त्वयि	युवयोः	युष्मासु	सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु	तस्मिन्	तयोः	तेषु

किम् नपुं० किम् (कौन)			तत् नपुं० तत् (वह)				किम् स्त्री० का (कौन)			तत् स्त्री० सा (वह)		
किम्	के	कानि	तत्	ते	तानि	कर्ता, ने subject	का	के	काः	सा	ते	ताः
किम्	के	कानि	तत्	ते	तानि	कर्म , को object, to	काम्	के	काः	ताम्	ते	ताः
केन	काभ्याम्	कैः	तेन	ताभ्याम्	तैः	से, के द्वारा by, with	कया	काभ्याम्	काभिः	तया	ताभ्याम्	ताभिः
कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	को, के लिए to, for	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	से, पर से from	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
कस्य	कयोः	केषाम्	तस्य	तयोः	तेषाम्	का, की, के of, 's	कस्याः	कयोः	कासाम्	तस्याः	तयोः	तासाम्
कस्मिन्	कयोः	केषु	तस्मिन्	तयोः	तेषु	में, पर in, on, above	कस्याम्	कयोः	कासु	तस्याम्	तयोः	तासु

एतत् (पुँ) यह			इदम् (पुँ) यह			विभक्तिः	यत् (पुँ) जो			अन्यत् (पुँ) अन्य		
एषः	एतौ	एते	अयम्	इमौ	इमे	प्रथमा	यः	यौ	ये	अन्यः	अन्यौ	अन्ये
एतम् /एनम्	एतौ / एनौ	एतान् /एनान्	इमम्/एनम्	इमौ / एनौ	एमान्/एनान्	द्वितीया	यम्	यौ	यान्	अन्यम्	अन्यौ	अन्यान्
एतेन / एनेन	एताभ्याम्	एतैः	अनेन /एनेन	आभ्याम्	एभिः	तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः	अन्येन	अन्याभ्याम्	अन्यैः
एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	अन्यस्मै	अन्याभ्याम्	अन्येभ्यः
एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः	पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	अन्यस्मात्	अन्याभ्याम्	अन्येभ्यः
एतस्य	एतयोः/एनयोः	एतेषाम्	अस्य	अनयोः/एनयोः	एषाम्	षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्	अन्यस्य	अन्ययोः	अन्येषाम्
एतस्मिन्	एतयोः/एनयोः	एतेषु	अस्मिन्	अनयोः/एनयोः	एषु	सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु	अन्यस्मिन्	अन्ययोः	अन्येषु

(नपुं० में प्रथमा तथा द्वितीया वि०में एतत्-एते-एतानि, इदम्-इमे-इमानि, यत्-ये-यानि, अन्यत्-अन्ये-अन्यानि तथा तृतीया से सप्तमी तक पुँल्लिङ्ग के जैसे) (सर्व. पूर्व)

एतत् (स्त्री) यह			इदम् (स्त्री) यह									
एषा	एते	एताः	इयम्	इमे	इमाः	कर्ता, ने	या	ये	याः	अन्या	अन्ये	अन्याः
एताम्/ एनाम्	एते / एने	एताः / एनाः	एमाम्/ एमाम्	एमे / एने	इमाः / एनाः	कर्म , को	याम्	ये	याः	अन्याम्	अन्ये	अन्याः
एतया/एनया	एताभ्याम्	एताभिः	अनया/ एनया	आभ्याम्	आभिः	से, के द्वारा	यया	याभ्याम्	याभिः	अनया	अन्याभ्याम्	अन्याभिः
एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः	को, के लिए	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः	अन्यस्यै	अन्याभ्याम्	अन्याभ्यः
एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः	से, पर से	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः	अन्यस्याः	अन्याभ्याम्	अन्याभ्यः
एतस्याः	एतयोः/एनयोः	एतासाम्	अस्याः	अनयोः/एनयोः	आसाम्	का, की, के	यस्याः	ययोः	यासाम्	अन्यस्याः	अन्ययोः	अन्यासाम्
एतस्याम्	एतयोः/एनयोः	एतासु	अस्याम्	अनयोः/एनयोः	आसु	में, पर	यस्या	ययोः	यासु	अन्यस्याम्	अन्ययोः	अन्यासु

स् कारान्त नपुं० मनस् (मन)			त् कारान्त पुँ० हनुमत् (हनुमान्)			विभक्तिः	न् कारान्त नपुं नामन् (नाम)			च् कारान्त स्त्री वाच् (वाणी)		
मनः	मनसि	मनांसि	हनुमान्	हनुमन्तौ	हनुमन्तः	प्रथमा	नाम	नामनी	नामानि	वाक्/वाग्	वाचौ	वाचः
मनः	मनसि	मनांसि	हनुमन्तम्	हनुमन्तौ	हनुमतः	द्वितीया	नाम	नामनी	नामानि	वाचम्	वाचौ	वाचः
मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः	हनुमता	हनुमद्भ्याम्	हनुमद्भिः	तृतीया	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
मनसे	मनोभ्याम्	मनोभिः	हनुमते	हनुमद्भ्याम्	हनुमद्भ्यः	चतुर्थी	नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः	वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
मनसः	मनोभ्याम्	मनोभ्यः	हनुमतः	हनुमद्भ्याम्	हनुमद्भ्यः	पञ्चमी	नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः	वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
मनसः	मनसोः	मनोभ्यः	हनुमतः	हनुमतोः	हनुमताम्	षष्ठी	नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्	वाचः	वाचोः	वाचाम्
मनसि	मनसोः	मनस्सु	हनुमति	हनुमतोः	हनुमत्सु	सप्तमी	नाम्नि	नाम्नोः	नामसु	वाचि	वाचोः	वाक्षु
हे मनः	हे मनसि	हे मनांसि	हे हनुमन्	हे हनुमन्तौ	हे हनुमन्तः	सम्बोधनम्	हे नामन्	हे नामनी	हे नामानि	हे वाच्	हे वाचौ	हे वाचः

ष् कारान्त नपुं चक्षुष् (आँख)			ऋ कारान्त पुँ नेतृ (नेता)				पठ्+शतृ=पठत् पुँ पठन् (पढता हुआ)			पठ्+शतृ=पठत् स्त्री पठन्ती (पढता हुआ)		
चक्षुः	चक्षुषी	चक्षुंषि	नेता	नेतारौ	नेतारः	कर्ता, ने	पठन्	पठन्तौ	पठन्तः	पठन्ती	पठन्त्यौ	पठन्त्यः
चक्षुः	चक्षुषी	चक्षुंषि	नेतारम्	नेतारौ	नेतॄन्	कर्म , को	पठन्तम्	पठन्तौ	पठतः	पठन्तीम्	पठन्त्यौ	पठन्तीः
चक्षुषा	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भिः	नेत्रा	नेतृभ्याम्	नेतृभिः	से, के द्वारा	पठता	पठद्भ्याम्	पठद्भिः	पठन्त्या	पठन्तीभ्याम्	पठन्तीभिः
चक्षुषे	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भ्यः	नेत्रे	नेतृभ्याम्	नेतृभ्यः	को, के लिए	पठते	पठद्भ्याम्	पठद्भ्यः	पठन्त्यै	पठन्तीभ्याम्	पठन्तीभ्यः
चक्षुषः	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भ्यः	नेतुः	नेतृभ्याम्	नेतृभ्यः	से, पर से	पठतः	पठद्भ्याम्	पठद्भ्यः	पठन्त्याः	पठन्तीभ्याम्	पठन्तीभ्यः
चक्षुषः	चक्षुषोः	चक्षुषाम्	नेतुः	नेत्रोः	नेतॄणाम्	का, की, के	पठतः	पठतोः	पठताम्	पठन्त्याः	पठन्त्योः	पठन्तीनाम्
चक्षुषि	चक्षुषोः	चक्षुष्षु	नेतरि	नेत्रोः	नेतृषु	में, पर	पठति	पठतोः	पठत्सु	पठन्त्याम्	पठन्त्योः	पठन्तीषु
हे चक्षुः	हे चक्षुषी	हे चक्षुंषि	हे नेतः	हे नेतारौ	हे नेतारः	हे, अरे, भो	हे पठन्	हे पठन्तौ	हे पठन्तः	हे पठन्ति	हे पठन्त्यौ	हे पठन्त्यः

एक (१) केवल एकवचन में			द्वौ (२) केव द्विवचन में				त्रिन् (३) केवल बहुवचन में			चतुर् (४) केवल बहुवचन में		
(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)	(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)	विभक्तिः	(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)	(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)
एकः	एका	एकम्	द्वौ	द्वे	द्वे	प्रथमा	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
एकम्	एकाम्	एकम्	द्वौ	द्वे	द्वे	द्वितीया	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
एकेन	एकया	एकेन	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	तृतीया	त्रिभिः	तिसृभिः	त्रिभिः	चतुर्भिः	चतसृभिः	चतुर्भिः
एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	चतुर्थी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
एकस्मात्	एकस्याः	एकस्मात्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	पञ्चमी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
एकस्य	एकस्याः	एकस्य	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः	षष्ठी	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः	सप्तमी	त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

अङ्कानां वामतो गतिः

तीनों लिंगों में समान (केवल बहुवचन में)						० शून्यम्	अनेक			कतिपय (कुछ)		
५	६	७	८	९	१०		(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)	(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)
पञ्च	षट्	सप्त	अष्ट / अष्टौ	नव	दश	कर्ता, ने	अनेके	अनेकाः	अनेकानि	कतिपयः	कतिपयाः	कतिपयानि
पञ्च	षट्	सप्त	अष्ट / अष्टौ	नव	दश	कर्म , को	अनेकान्	अनेकाः	अनेकानि	कतिपयान्	कतिपयाः	कतिपयानि
पञ्चभिः	षड्भिः	सप्तभिः	अष्टभिः	नवभिः	दशभिः	से, के द्वारा	अनेकैः	अनेकाभिः	अनेकैः	कतिपयैः	कतिपयाभिः	कतिपयैः
पञ्चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	अष्टभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः	को, के लिए	अनेकेभ्यः	अनेकाभ्यः	अनेकेभ्यः	कतिपयेभ्यः	कतिपयाभ्यः	कतिपयेभ्यः
पञ्चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	अष्टभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः	से, पर से	अनेकेभ्यः	अनेकाभ्यः	अनेकेभ्यः	कतिपयेभ्यः	कतिपयाभ्यः	कतिपयेभ्यः
पञ्चानाम्	षण्णाम्	सप्तानाम्	अष्टानाम्	नवानाम्	दशानाम्	का, की, के	अनेकेषाम्	अनेकासाम्	अनेकेषाम्	कतिपयेषाम्	कतिपयासाम्	कतिपयेषाम्
पञ्चसु	षट्सु	सप्तसु	अष्टसु	नवसु	दशसु	में, पर	अनेकेषु	अनेकासु	अनेकेषु	कतिपयेषु	कतिपयासु	कतिपयेषु

लकाराणां प्रत्यायाः (Suffixes of Tenses)

लट् लकारः (वर्तमानकालः - Present Tense)

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
ति	तः	अन्ति	प्रथमः पुरुषः (3rd person)	ते	इते	अन्ते
सि	थः	थ	मध्यमः पुरुषः (2nd person)	से	इथे	ध्वे
मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उत्तमः पुरुषः (1st person)	इ	आवहे	आमहे

लृट् लकारः (भविष्यत्कालः - Future Tense)

परस्मैपदम्			स्य / ष्य	आत्मनेपदम्		
स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्रथमः पुरुषः	स्यते	स्येते	स्यन्ते
स्यसि	स्यथः	स्यथ	मध्यमः पुरुषः	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
स्यामि	स्यावः	स्यामः	उत्तमः पुरुषः	स्ये	स्यावहे	स्यामहे

लङ् लकारः (अनद्यतन-भूतकालः - Past Tense)

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
त्	ताम्	अन्	प्रथमः पुरुषः	त	इताम्	अन्त
:	तम्	त	मध्यमः पुरुषः	थाः	इथाम्	ध्वम्
अम्	व	म	उत्तमः पुरुषः	इ	वहि	महि

लोट् लकारः (आज्ञार्थ – Imperative Mood)

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
तु	ताम्	अन्तु	प्रथमः पुरुषः	ताम्	इताम्	अन्ताम्
--	तम्	त	मध्यमः पुरुषः	स्व	इथाम्	ध्वम्
आनि	आव	आम	उत्तमः पुरुषः	ऐ	आवहै	आमहै

विधिलिङ् लकारः (विध्यर्थ संभावना – Potential Mood)

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
इत्	इताम्	इयुः	प्रथमः पुरुषः	ईत	ईयाताम्	ईरन्
इः	इतम्	इत	मध्यमः पुरुषः	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
इयम्	इव	इम	उत्तमः पुरुषः	ई	ईवहि	ईमहि

WWW.BHAVINPATHAK.WEBS.COM

क्तवतु प्रत्ययः

क्तवतु प्रत्ययः

- भूतकाल की क्रिया का बोध कराने के लिए क्तवतु प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है ।
- क्तवतु प्रत्यय से बने रूप कर्ता के लिङ्ग तथा वचन पर आधारित होते है । जैसे -

पठ् + क्तवतु = पठितवत्

पठितवान् | पठितवती | पठितवत्

- पुल्लिङ्ग में इस के रूप 'बलवत्' के समान,
- स्त्रीलिङ्ग में देवी के समान तथा
- नपुंसकलिङ्ग में जगत् के समान चलते है ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः 3rd Person	सः/सा अपठत् सः पठितवान् सा पठितवती	तौ/ते अतठताम् तौ पठितवन्तौ ते पठितवत्यौ	ते/ताः अपठन् ते पठितवन्तः ताः पठितवत्यः
मध्यमः पुरुषः 2nd Person	त्वम् अपठः त्वं पठितवान् त्वं पठितवती	युवाम् अपठतम् युवां पठितवन्तौ युवां पठितवत्यौ	यूयम् अपठत यूयं पठितवन्तः यूयं पठितवत्यः
उत्तमः पुरुषः 1st Person	अहम् अपठम् अहं पठितवान् अहं पठितवती	आवाम् अपठाव आवां पठितवन्तौ आवां पठितवत्यौ	वयम् अपठाम वयं पठितवन्तः वयं पठितवत्यः

क्रमः	धातुः	मूलरूपम्	पुंल्लिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
1	गम्	गतवत्	गतवान्	गतवती	गतवत्
2	पठ्	पठितवत्	पठितवान्	पठितवती	पठितवत्
3	खाद्	खादितवत्	खादितवान्	खादितवती	खादितवत्
4	आ+गम्	आगतवत्	आगतवान्	आगतवती	आगतवत्
5	स्मृ	स्मृतवत्	स्मृतवान्	स्मृतवती	स्मृतवत्
6	कृ	कृतवत्	कृतवान्	कृतवती	कृतवत्
7	वद्	उदितवत्	उदितवान्	उदितवती	उदितवत्
8	वच्	उक्तवत्	उक्तवान्	उक्तवती	उक्तवत्
9	दृश्	दृष्टवत्	दृष्टवान्	दृष्टवती	दृष्टवत्

10	पा	पीतवत्	पीतवान्	पीतवती	पीतवत्
11	क्रीड्	क्रीडितवत्	क्रीडितवान्	क्रीडितवती	क्रीडितवत्
12	कथ्	कथितवत्	कथितवान्	कथितवती	कथितवत्
13	दा	दत्तवत्	दत्तवान्	दत्तवती	दत्तवत्
14	लभ्	लब्धवत्	लब्धवान्	लब्धवती	लब्धवत्
15	याच्	याचितवत्	याचितवान्	याचितवती	याचितवत्
16	सेव्	सेवितवत्	सेवितवान्	सेवितवती	सेवितवत्
17	लिख्	लिखितवत्	लिखितवान्	लिखितवती	लिखितवत्
18	पत्	पतितवत्	पतितवान्	पतितवती	पतितवत्
19	प्र+आप्	प्राप्तवत्	प्राप्तवान्	प्राप्तवती	प्राप्तवत्
20	ताड्	ताडितवत्	ताडितवान्	ताडितवती	ताडितवत्
21	चल्	चलिवत्	चलितवान्	चलितवती	चलितवत्
22	रक्ष्	रक्षितवत्	रक्षितवान्	रक्षितवती	रक्षितवत्
23	रुद्	रोदितवत्	रोदितवान्	रोदितवती	रोदितवत्
24	क्षिप्	क्षिप्तवत्	क्षिप्तवान्	क्षिप्तवती	क्षिप्तवत्
25	उप+विश्	उपविष्टवत्	उपविष्टवान्	उपविष्टवती	उपविष्टवत्
26	गै	गीतवत्	गीतवान्	गीतवती	गीतवत्

परीक्षायां.. . . .

- ते बालकाः उद्याने ________________ (क्रीड् +क्तवतु) ।
  विकल्पाः क्रीडितवान् / क्रीडितवन्तौ / क्रीडितवन्तः / क्रीडवन्तः
  उत्तरम् : क्रीड्+क्तवतु > क्रीडितवत् > (क्रीडितवान् / क्रीडितवती / क्रीडितवत्) > क्रीडितवान् > क्रीडितवन्तः

- ते बालकाः क्रीडितवन्तः।
- विकल्पाः - क्रीडित + क्तवतु / क्रीड् + क्तवतु / क्रीड + क्तवतु क्त/ क्त क्रीड्+मतुप्
  उत्तरम् : क्रीड् + क्तवतु

उदाहरणानि

1. ह्यः अहं संस्कृतस्य पाठं पठितवती । अपठम्
2. ह्यः रामस्य बालिका रुदितवती अरुदत्
3. अहं आपणे वस्तूनि/शाकानि/वस्त्राणि क्रीतवती
4. अहं विद्यालयं गतवान् ।
5. ह्यः लता अरण्यं गतवती ।
6. सः कक्षायां गीतवान् ।
7. ह्यः अहं मम अग्रजेन सह चलचित्रं दृष्टवती ।
8. प्रातः काले अहं खादितवान् ।
9. गतदिने अहं मित्रेण सह क्रीडितवती ।
10. गतदिने(ह्यः) अहं उपवासं कृतवान् ।
11. अहं पुस्तकं पठितवान् ।
12. गतवर्षे अहं मेरेथोन् .. स्पर्धायां धावितवती
13. पर्णं पतितवत् , पर्णे पतितवती, पर्णानि पतितवन्ति।

- विशेषण के रूप में भी क्तवतु प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।
  जैसे
  - **पठितवान् बालकः** क्रीडितुं गच्छति। (पढा हुआ बालक खेलने के लिए जाता है)
  - कार्यं **कृतवती महिला** वार्तां पठति। (जिसने कार्य पूर्ण कर दिया है वह महिला समाचार पढ रही है)
  - **क्रीडितवन्तः बालकाः** गृहं गमिष्यन्ति। (जिन्होंने खेल लिया है वें बच्चें घर जाएंगे।

गतवत् (तृतीया – सप्तमी आ ए अः अः इ)
गतवान् बालकः – गया हुआ बालक
गतवन्तं बालकम् – गए हुए बालक को
गतवता बालकेन - गए हुए बालक के द्वारा
गतवते बालकाय - गए हुए बालक को के लिए
गतवतः बालकात् – गए हुए बालक से पर से
गतवतः बालकस्य – गए हुए बालक का की के
गतवति बालके - गए हुए बालक में पर

गतवती (ई – ३-७ या यै याः याः याम्)
गतवती राधा – गई हुई राधा
गतवतीं राधाम् – गई हुई राधा को
गतवत्या राधया – गई हुई राधा से के द्वारा
गतवत्यै राधायै – गई हुई राधा को के लिए
गतवत्याः राधायाः – गई हुई राधा से पर से
गतवत्याः राधायाः - गई हुई राधा का की के
गतवत्यां राधायाम् – गई हुई राधा में पर

लङ् लकारः	क्तवतु प्रत्ययः
सः बालकः विद्यालयं अगच्छत्	सः बालकः विद्यालयं गतवान्
बालकौ पाठं अस्मरताम्	स्मृतवन्तौ
यूयं कार्यं अकुरुत (पु)	कृतवन्तः
कवयः गीतानि अरचयन्	कवयः गीतानि रचितवन्तः
साधवः उपदेशम् अयच्छन्	साधवः उपदेशम् दत्तवन्तः

- अभ्यासः
  १. रमा उच्चैः _______________ । (वच्+क्तवतु) (उक्तवती/उक्तवत्यः/उक्तवत्यौ)
  २. हनुमान् लङ्कादहनं _________ । (कृ+क्तवतु) (कृतवान्तम्/कृतवान्/कृतः)
  ३. सः मांसभक्षणं ________ । (त्यज्+क्तवतु) (त्यक्तवान्/त्यक्तवती/त्यक्तवन्तः)
  ४. देवालये भक्तः देवान् _______ । (पूज्+क्तवतु) (पूजितवान् / पूजितवन्तः /पूजितवती)
  ५. छात्रौ उच्चैः __________ । (हस्+क्तवतु) (हसितवान्/हसितवन्तौ/हसितवन्तः)
  ६. बालिका भोजनं _________ । (पच्+क्तवतु) (पक्ववान्/पक्ववती/पक्ववत्)
  ७. ते बालाः ___________ । (क्रीड्+क्तवतु) (क्रीडितवान्/क्रीडितवती/क्रीडितवन्तः)

८. गायिका: गीतं __________ । (गै+क्तवतु) (गीतवती/गीतवान्/गीतवत्य:)

९. शिक्षक: सर्वान् _________ । (वद्+क्तवतु) (उदितवान्/उदितवती/वदितवती)

10. शिष्यौ काव्यं ___________ । (लिख्+क्तवतु) (लिखितवान् / लिखितवन्तौ / लिखितवन्त:)

अनुवादः

1.	आज मेरा जन्मदिन है। अद्य मम/मे जन्मदिनम् अस्ति ।
2.	उद्यान में प्रकृति का मनमोहक दृश्य है। उद्याने/वाटिकायां/उपवने प्रकृतेः/प्रकृत्याः मनमोहकं दृश्यम् अस्ति।
3.	कर्ण दुर्योधन का मित्र था। कर्णः दुर्योधनस्य मित्रम् आसीत्।
4.	कल बच्चे भ्रमण करने के लिए वन गए थे।ह्यः बालकाः भ्रमणं कर्तुम्/भ्रमितुं/भ्रमणाय/भ्रमणार्थं वनम् अगच्छन्।
5.	कृष्ण ने द्वारिका में अपनी नगरी बनाई। कृष्णः द्वारिकायां नीजां नगरीम् अरचयत्।
6.	तुम यहाँ क्यों आए थे ? त्वम् अत्र किमर्थम् आगच्छः ? / भवान्/भवती अत्र किमर्थम् आगच्छत्। त्वम् /भवान्/भवती अत्र किमर्थं आगतवान्/आगतवती
7.	तुम सब क्या चाहते हो? यूयं किं इच्छथ। भवन्तः/भवत्यः किम् इच्छन्ति?
8.	तुम्हें अब खाना खाना चाहिए। त्वम् अधुना/इदानी/सम्प्रति/साम्प्रतं भोजनं खादेः। भवान्/भवती खादेत्
9.	देव सदा उपकार करते है। देवाः सर्वदा उपकारं कुर्वन्ति
10.	नदी के दोनों ओर वृक्ष है। नदीम् उभयतः वृक्षाः/पादपा/महीरुहाः सन्ति।
11.	परिश्रमी छात्र सफलता प्राप्त करते है। परिश्रमिणः छात्राः सफलतां प्राप्नुवन्ति/आप्नुवन्ति/लभन्ते सर्वे भवन्तु सुखिनः बाहुबली बलिन् सुखिन् त्यागिन् भोगिन् पक्षिन् प्राणिन् लोभी लोभिनौ लोभिनः
12.	महोदय ! क्या में उत्तर बोलुं ? हे महोदय! किम् अहम् उत्तरं वदामि ?/वदानि?
13.	मेरी इस पुस्तक में अनेक चित्र है। मम/मे अस्मिन्/एतस्मिन् पुस्तके अनेकानि चित्राणि सन्ति।
14.	मेरे घर के चारों ओर वृक्ष है । मम/मे गृहं परितः वृक्षाः सन्ति।
15.	मैं अब क्या करुं? अहम् इदानीं/अधुना/साम्प्रतम्/सम्प्रति किम् करोमि/करवाणि?
16.	मैं विद्यालय में सात विषय पढता हूँ। अहं विद्यालये/पाठशालायां सप्त विषयान् पठामि।
17.	मोहन अब कहाँ जाएगा? मोहनः अधुना कुत्र गमिष्यति?
18.	मोहन की माता का नाम यशोदा था। मोहनस्य मातुः/जनन्याः/अम्बायाः नाम यशोदा आसीत्।
19.	रामायण में राम की कथा वर्णित है। रामायणे रामस्य कथा वर्णिता अस्ति। (वर्ण्+क्त=वर्णित)
20.	वे सब देवालय गए। ते सर्वे देवालयम् अगच्छन् ।

अनुवादः

21.	शायद आज बारिश हो। कदाचित् अद्य वृष्टिः/वर्षा/प्रवर्षः भवेत् । संभावना/should would/चाहिए/कर्तव्य/उपदेश
22.	श्रीकृष्ण ने गीता का ज्ञान दिया। श्रीकृष्णः गीतायाः ज्ञानं दत्तवान्/अयच्छत्। गीताज्ञानं
23.	संस्कृत मेरा प्रिय विषय है। संस्कृतं मम प्रियः विषयः अस्ति।
24.	हम कल देवालय जाएंगे। वयं श्वः देवालयं/मन्दिरं गमिष्यामः/यास्यामः। गम्=या गच्छति=याति
25.	हम दोनों कल बाजार जाएंगे। आवां श्वः आपणं/विपणिं गमिष्यावः।
26.	हे छात्र ! अब तुम सब पाठ पढो। हे छात्राः ! अधुना यूयं पाठं पठत । हे छात्राः ! अधुना भवन्तः/भवत्यः पाठं पठन्तु।

प्रथमः पाठः

भारतीवसन्तगीतिः

भारती-वसन्त-गीतिः

वसन्तस्य गीतिः	=	वसन्तगीतिः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)
भारत्याः वसन्तगीतिः	=	भारतीवसन्तगीतिः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)

भारती	=	सरस्वती
वसन्तः	=	वसन्तऋतुः
गीतिः	=	गीतम्

अर्थात् – सरस्वत्याः वसन्तऋतोः गीतम् ।

भूमिका

एतत् गीतम् आधुनिकस्य संस्कृतसाहित्यस्य सुविख्यातस्य कवेः **पं.जानकीवल्लभशास्त्रिणः** **'काकली'** इति नामकात् गीतसङ्ग्रहात् सङ्कलितम् अस्ति । अस्मिन् गीते सरस्वत्याः वन्दनां कृत्वा काम्यते यत् "हे सरस्वति ! एतादृशं वीणावादनं कुरु यस्मात् मधुरमञ्जरीभिः पीतपङ्क्तियुक्ताः आम्रवृक्षाः कोकिलायाः स्वरः वायोः मन्दप्रवाहः आम्रस्य उद्यानेषु कृष्णभ्रमराणां मधुरगुञ्जनम् अपि च नदीनां लीलया सह प्रवहत् जलं वसन्तऋतौ मोहकं भवेत्" इति ।

स्वतन्त्रतासङ्ग्रामस्य पृष्ठभूमिम् अधिकृत्य रचितम् इदं गीतं कस्याश्चित् नवीनचेतनायाः आवाहनं करोति तथा च एतादृशस्य वीणास्वरस्य परिकल्पनां करोति यः स्वरः स्वतन्त्रताप्राप्तये जनसमुदायं प्रेरयेत् ।

पाठविवरणम्

निनादय नवीनामये वाणि वीणाम्
मृदुं गाय गीतिं ललित-नीति-लीनाम् ।

पदच्छेदः – निनादय, नवीनाम्, अये, वाणि, वीणाम्, मृदुम्, गाय, गीतिम्, ललित-नीति-लीनाम् ।

	पदपरिचयः	पदार्थः
निनादय	= नि + नद् + णिच्, लोट्, म.पु., ए.व.	= निरन्तरं वादय
नवीनाम्	= नवीना, आका. स्त्री., द्वि.वि., ए.व.	= नूतनाम्
अये	= सम्बोधनपदम्	= हे
वाणि	= वाणी, ईका. स्त्री.,.सम्बो. ए.व.	= हे सरस्वति !
वीणाम्	= वीणा, आका. स्त्री., द्वि.वि., ए.व.	= वीणाम् (सरस्वत्याः वाद्ययन्त्रम्)

निनादय नवीनामये वाणि वीणाम्
मृदुं गाय गीतिं ललित-नीति-लीनाम् ।

पदपरिचयः			पदार्थः
मृदुम्	=	मृदु, उका.,विशेषणम्, द्वि.वि., ए.व.	= कोमलाम्
गाय	=	गै, कर्तरि लोट्, म.पु., ए.व.	= गायनं कुरु
गीतिम्	=	गीति, इका., स्त्री., द्वि.वि., ए.व.	= गीतम्
ललित-नीति-लीनाम्	=	आका., स्त्री., द्वि.वि., ए.व.	= सुन्दर-नीति-युक्ताम्

ललिता नीतिः इति ललितनीतिः (कर्मधारयः),

ललितनीत्यां लीना इति ललितनीतिलीना (सप्तमीतत्पुरुषः)

तां ललितनीतिलीनाम्

निनादय नवीनामये वाणि वीणाम्
मृदुं गाय गीतिं ललित-नीति-लीनाम् ।

अन्वयः

अये वाणि ! नवीनां वीणां निनादय ।
ललित-नीति-लीनां मृदुं गीतिं गाय ।

निनादय नवीनामये वाणि वीणाम्
मृदुं गाय गीतिं ललित-नीति-लीनाम् ।

भावार्थः

कविः सरस्वतीं प्रार्थयति यत् 'हे देवि सरस्वति ! त्वं नूतनां वीणां वादय अपि च सुन्दरनीतिभिः युक्तं मधुरं गीतं गाय' इति ।

मधुर-मञ्जरी-पिञ्जरी-भूत-मालाः
वसन्ते लसन्तीह सरसा रसालाः
कलापाः ललित-कोकिला-काकलीनाम् ॥1॥

पदच्छेदः – मधुर-मञ्जरी-पिञ्जरी-भूत-मालाः, वसन्ते, लसन्ति, इह, सरसाः, रसालाः, कलापाः, ललित-कोकिला-काकलीनाम् ।

पदपरिचयः		पदार्थः
मधुर-मञ्जरी-पिञ्जरी-भूत-मालाः = आका., स्त्री., प्र.वि., ब.व.	=	मधुर-आम्रपुष्पैः पीतवर्णीभूताः पङ्क्तयः
मधुरा च असौ मञ्जरी इति		(मञ्जरी – आम्रपुष्पम्, पिञ्जरीभूत –
मधुरमञ्जरी (कर्मधारयः)		पीतवर्णीभूतम्, मालाः – वृक्षणां पङ्क्तयः)

अपिञ्जरा पिञ्जरा भूता इति पिञ्जरीभूता (गतिसमासः)

मधुरमञ्जर्या पिञ्जरीभूता इति मधुरमञ्जरीपिञ्जरीभूता (तृतीयातत्पुरुषः समासः)

मधुरमञ्जरीपिञ्जरीभूता माला इति मधुरमञ्जरीपिञ्जरीभूतमाला (कर्मधारयः), ताः

पदपरिचयः				पदार्थः
वसन्ते	=	वसन्त, अका. पुं., स.वि., ए.व.	=	वसन्तऋतौ
लसन्ति	=	लस्, कर्तरि लट्, प्र.पु., ब.व.	=	विलसन्ति / शोभिताः भवन्ति
इह	=	सप्तम्यर्थकम् अव्ययम्	=	अत्र
सरसाः	=	सरस, अका., पुं., प्र.वि., ब.व.	=	रसपूर्णाः
		रसेन सह विद्यन्ते ये, ते (बहुव्रीहिः)		
रसालाः	=	रसाल, अका., पुं., प्र.वि., ब.व.	=	आम्रवृक्षाः
कलापाः	=	कलाप, अका., पुं., प्र.वि., ब.व.	=	समूहाः
ललित-कोकिला-काकलीनाम्	=	ईका., स्त्री., ष.वि., ब.व.	=	कोकिलायाः सुन्दरध्वनिः
		ललिता च असौ कोकिला इति		(ललित – सुन्दर, काकली – कोकिलायाः ध्वनिः)
		ललितकोकिला (कर्मधारयसमासः),		
		ललितकोकिलानां काकली इति ललितकोकिलाकाकली (षष्ठीतत्पुरुषसमासः), तासाम्		

मधुर-मञ्जरी-पिञ्जरी-भूत-मालाः
वसन्ते लसन्तीह सरसा रसालाः
कलापाः ललित-कोकिला-काकलीनाम् ॥1॥

अन्वयः

इह वसन्ते मधुर-मञ्जरी-पिञ्जरी-भूत-मालाः सरसाः रसालाः लसन्ति। ललित-कोकिला-काकलीनां कलापाः (लसन्ति)।

मधुर-मञ्जरी-पिञ्जरी-भूत-मालाः
वसन्ते लसन्तीह सरसा रसालाः
कलापाः ललित-कोकिला-काकलीनाम् ।।1।।

भावार्थः

कविः वसन्तकालस्य छविं वर्णयन् कथयति यत् ‘अस्मिन् वसन्तऋतौ पीतवर्णीयानां रसपूर्णानाम् आम्रवृक्षाणां पङ्क्तयः शोभमानाः सन्ति। पुनः च अस्मिन् वसन्तऋतौ मधुरस्वरयुक्तानां कोकिलानां सुन्दरः समूहः अपि शोभमानः अस्ति’ इति।

वहति मन्दमन्दं सनीरे समीरे
कलिन्दात्मजायास्सवानीरतीरे,
नतां पङ्क्तिमालोक्य मधुमाधवीनाम् ॥2॥

पदच्छेदः – वहति, मन्दमन्दम्, सनीरे, समीरे, कलिन्दात्मजायाः, सवानीरतीरे, नताम्, पङ्क्तिम्, आलोक्य, मधुमाधवीनाम् ।

पदपरिचयः				पदार्थः
वहति	=	वह्, कर्तरि लट्, प्र.पु., ए.व.	=	प्रवहति
मन्दमन्दम्	=	अव्ययम्	=	शनैः शनैः
सनीरे	=	सनीर, अका. पुं., स.वि., ए.व.	=	जलपूर्णे

नीरेण सह विद्यते यः सः सनीरः (सहपूर्वपदबहुव्रीहिः) तस्मिन्

वहति मन्दमन्दं सनीरे समीरे
कलिन्दात्मजायास्सवानीरतीरे,
नतां पङ्क्तिमालोक्य मधुमाधवीनाम् ।।2।।

पदपरिचयः			पदार्थः
समीरे	=	समीर , अका., पुं., स.वि., ए.व.	= वायौ
कलिन्दात्मजायाः	=	कलिन्दात्मजा, आका., स्त्री., षष्ठी.वि., ए.व.	= यमुनानद्याः
		कलिन्दस्य आत्मा इति कलिन्दात्मा (षष्ठीतत्पुरुषः)	
		कलिन्दात्मनः जायते या सा कलिन्दात्मजा (उपपदतत्पुरुषः)	
सवानीरतीरे	=	सवानीरतीर, अका., नपुं., स.वि., ए.व.	= वेत्रलतायुक्ते तीरे
		वानीरेण सह विद्यते यत् तत् सवानीरम् (सहपूर्वपदबहुव्रीहिः)	
		सवानीरं च तत् तीरम् इति सवानीरतीरम् (कर्मधारयः), तस्मिन्	

वहति मन्दमन्दं सनीरे समीरे
कलिन्दात्मजायास्सवानीरतीरे,
नतां पङ्क्तिमालोक्य मधुमाधवीनाम् ॥2॥

		पदपरिचयः		पदार्थः
नताम्	=	नता, आका., स्त्री., द्वि.वि., ए.व.	=	अवनताम्
पङ्क्तिम्	=	पङ्क्ति, इका., स्त्री., द्वि.वि., ए.व.	=	पङ्क्तिम् / श्रेणीम्
आलोक्य	=	आ + लोक् + ल्यप् (ल्यबन्तम् अव्ययम्)	=	दृष्ट्वा
मधुमाधवीनाम्	=	मधुमाधवी, ईका., स्त्री., षष्ठी.वि., ब.व.	=	मधुरमालती-लतानाम्
		मधुः च असौ माधवी इति मधुमाधवी (कर्मधारयः), तासाम्		

वहति मन्दमन्दं सनीरे समीरे
कलिन्दात्मजायास्सवानीरतीरे,
नतां पङ्क्तिमालोक्य मधुमाधवीनाम् ।।2।।

अन्वयः

कलिन्दात्मजायाः सवानीरतीरे सनीरे समीरे मन्दमन्दं वहति (सति)

मधुमाधवीनां नतां पङ्क्तिम् आलोक्य (वाणि ! नवीनां वीणां निनादय) ।

वहति मन्दमन्दं सनीरे समीरे
कलिन्दात्मजायास्सवानीरतीरे,
नतां पङ्क्तिमालोक्य मधुमाधवीनाम् ।।2।।

भावार्थः

यमुनानद्याः वेत्रलताभिः आच्छादिते तटे जलयुक्तस्य वायोः मन्दं मन्दं प्रवहनात् मधुरमालत्याः लतानाम् अवनतां पङ्क्तिं दृष्ट्वा हे सरस्वति ! त्वं नवीनां वीणां वादय इत्येवं कविः गायति ।

ललित-पल्लवे पादपे पुष्पपुञ्जे
मलयमारुतोच्चुम्बिते मञ्जुकुञ्जे,
स्वनन्तीन्ततिम्प्रेक्ष्य मलिनामलीनाम् ।।3।।

पदच्छेदः – ललित-पल्लवे, पादपे, पुष्पपुञ्जे, मलयमारुत-उच्चुम्बिते, मञ्जुकुञ्जे, स्वनन्तीम्, ततिम्, प्रेक्ष्य, मलिनाम्, अलीनाम् ।

पदपरिचयः				**पदार्थः**
ललित-पल्लवे	=	ललितपल्लव, अका., पुं., स.वि., ए.व.	=	सुन्दरपत्रयुक्ते
		ललितः पल्लवः यस्य सः ललितपल्लवः (बहुव्रीहिः समासः), तस्मिन्		
पादपे	=	पादप, अका., पुं., स.वि., ए.व.	=	पादपे / लघुवृक्षे
पुष्पपुञ्जे	=	पुष्पपुञ्ज, अका., पुं., स.वि., ए.व.	=	पुष्पाणां समूहे
		पुष्पाणां पुञ्जः इति पुष्पपुञ्जः (षष्ठीतत्पुरुषः समासः), तस्मिन्		

ललित-पल्लवे पादपे पुष्पपुञ्जे
मलयमारुतोच्चुम्बिते मञ्जुकुञ्जे,
स्वनन्तीन्ततिम्प्रेक्ष्य मलिनामलीनाम् ।।3।।

पदपरिचयः

पदार्थः

मलयमारुतोच्चुम्बिते = मलयमारुतोच्चुम्बित, अका., नपुं., स.वि., ए.व. = चन्दनवृक्षस्य सुगन्धितवायुना स्पृष्टे

मलयस्य मारुतः इति मलयमारुतः (षष्ठीतत्पुरुषः समासः)

मलयमारुतेन उच्चुम्बितं यत् तत् मालयमारुतोच्चुम्बितम्

(बहुव्रीहिः समासः), तस्मिन्मलयमारुत + उच्चुम्बिते =

मलयमारुतोच्चुम्बिते (गुणसन्धिः)

मञ्जुकुञ्जे = मञ्जुकुञ्ज, अका., नपुं., स.वि., ए.व. = लताभिः आच्छादिते मनोरमे स्थाने

मञ्जु च तत् कुञ्जं च इति मञ्जुकुञ्जम् (कर्मधारयः समासः), तस्मिन्

ललित-पल्लवे पादपे पुष्पपुञ्जे

मलयमारुतोच्चुम्बिते मञ्जुकुञ्जे,

स्वनन्तीन्ततिम्प्रेक्ष्य मलिनामलीनाम् ॥3॥

पदपरिचयः				पदार्थः
स्वनन्तीम्	=	स्वनन्ती, ईका., स्त्री., द्वि.वि., ए.व.	=	ध्वनिं कुर्वतीम्
		स्वन + शतृ = स्वनत् (स्त्रीलिङ्गस्य प्रथमाविभक्तौ स्वनन्ती)		
ततिम्	=	तति, इका., स्त्री., द्वि.वि., ए.व.	=	पङ्क्तिम्
प्रेक्ष्य	=	प्र+ईक्ष् + ल्यप् (ल्यबन्तम् अव्ययम्)	=	दृष्ट्वा
मलिनाम्	=	मलिन्, नका., पुं., षष्ठी.वि., ब.व.	=	कृष्णवर्णीयानाम्
अलीनाम्	=	अलि, इका., पुं., षष्ठी.वि., ब.व.	=	भ्रमराणाम्

ललित-पल्लवे पादपे पुष्पपुञ्जे
मलयमारुतोच्चुम्बिते मञ्जुकुञ्जे,
स्वनन्तीन्ततिम्प्रेक्ष्य मलिनामलीनाम् ॥3॥

अन्वय:

ललित-पल्लवे पादपे पुष्पपुञ्जे मलयमारुत-उच्चुम्बिते मञ्जुकुञ्जे स्वनन्तीं मलिनाम् अलीनां ततिं प्रेक्ष्य (वाणि ! नवीनां वीणां निनादय) ।

ललित-पल्लवे पादपे पुष्पपुञ्जे
मलयमारुतोच्चुम्बिते मञ्जुकुञ्जे,
स्वनन्तीन्ततिम्प्रेक्ष्य मलिनामलीनाम् ।।3।।

भावार्थ:

अत्र कविः सरस्वतीं प्रार्थयति यत् 'हे सरस्वति ! त्वं सुन्दरैः पत्रैः युक्ते पादपे पुष्पाणां समूहे चन्दनवृक्षस्य सुगन्धितवायुना स्पृष्टे मनोरमे लतास्थाने ध्वनिं कुर्वतीं कृष्णवर्णीयानां भ्रमराणां पङ्क्तिं दृष्ट्वा नवीनां वीणां निनादय' इति ।

लतानां नितान्तं सुमं शान्तिशीलम्
चलेदुच्छलेत्कान्तसलिलं सलीलम्,
तवाकर्ण्य वीणामदीनां नदीनाम् ।।4।।

पदच्छेदः – लतानाम्, नितान्तम्, सुमम्, शान्तिशीलम्,चलेत्, उच्छलेत्, कान्तसलिलम्, सलीलम्, तव, आकर्ण्य, वीणाम्, अदीनाम्, नदीनाम् ।।4।।

		पदपरिचयः		पदार्थः
लतानाम्	=	लता, आका., स्त्री., षष्ठी.वि., ब.व.	=	लतानाम्
नितान्तम्	=	नितान्त, अका., नपुं., प्र.वि., ए.व.	=	अत्यन्तम्
सुमम्	=	सुम, अका., नपुं., प्र.वि., ए.व.	=	पुष्पम्

लतानां नितान्तं सुमं शान्तिशीलम्
चलेदुच्छलेत्कान्तसलिलं सलीलम्,
तवाकर्ण्य वीणामदीनां नदीनाम् ।।4।।

पदपरिचयः			पदार्थः
शान्तिशीलम्	=	**शान्तिशील,** अका., नपुं., प्र.वि., ए.व.	= शान्तियुक्तम्
		शान्तिः शीलं यस्य तत् शान्तिशीलम् (बहुव्रीहिः समासः)	
चलेत्	=	चल् (चल कम्पने) धातुः, वि.लिङ्, प्र.पु., ए.व.	= कम्पनं कुर्यात्
उच्छलेत्	=	उत् + चल् (चल कम्पने), वि.लिङ्, प्र.पु., ए.व.	= ऊर्ध्वं गच्छेत्
कान्तसलिलम्	=	**कान्तसलिल,** अका., नपुं., प्र.वि., ए.व.	= मनोहरजलम्
		कान्तं च तत् सलिलम् इति (कर्मधारयसमासः)	

लतानां नितान्तं सुमं शान्तिशीलम्
चलेदुच्छलेत्कान्तसलिलं सलीलम्,
तवाकर्ण्य वीणामदीनां नदीनाम् ।।4।।

पदपरिचयः				पदार्थः
सलीलम्	=	**सलील,** अका., नपुं., प्र.वि., ए.व.	=	क्रीडायुक्तम्, लीलायुक्तम्
		लीलया सह विद्यते यत् तत् (सहपूर्वपदबहुव्रीहिः)		
तव	=	**युष्मद्,** दका., सर्वनाम, षष्ठी.वि., ए.व.	=	सरस्वत्याः
आकर्ण्य	=	आ + कर्ण् + ल्यप् (ल्यबन्तम् अव्ययम्)	=	श्रुत्वा

लतानां नितान्तं सुमं शान्तिशीलम्
चलेदुच्छलेत्कान्तसलिलं सलीलम्,
तवाकर्ण्य वीणामदीनां नदीनाम् ।।4।।

पदपरिचयः			पदार्थः
वीणाम्	=	वीणा, आका., स्त्री., द्वि.वि., ए.व.	= वीणाम्
अदीनाम्	=	अदीना, आका., स्त्री., द्वि.वि., ए.व.	= दीनरहिताम् / ओजोमयीम्
		न दीना इति अदीना (नञ् तत्पुरुषः), ताम्	
नदीनाम्	=	नदी, ईका., स्त्री., षष्ठी.वि., ब.व.	= नदीनाम् / सरिताम्

लतानां नितान्तं सुमं शान्तिशीलम्
चलेदुच्छलेत्कान्तसलिलं सलीलम्,
तवाकर्ण्य वीणामदीनां नदीनाम् ।।4।।

अन्वयः

तव अदीनां वीणाम् आकर्ण्य लतानां नितान्तं शान्तिशीलं सुमं चलेत्, नदीनां कान्तसलिलं सलीलम् उच्छलेत् ।

लतानां नितान्तं सुमं शान्तिशीलम्
चलेदुच्छलेत्कान्तसलिलं सलीलम्,
तवाकर्ण्य वीणामदीनां नदीनाम् ।।4।।

भावार्थ:

अनया गीतपङ्क्त्या कविः सरस्वतीं प्रार्थयति यत् भवती एतादृशं वीणावादनं करोतु यत् भवत्याः वीणावादनं श्रुत्वा लतानाम् अत्यन्तं शान्तियुक्तं पुष्पम् उत्फुल्लितं भवेत् अपि च भवत्याः वीणावादनस्य ध्वनिं श्रुत्वा नदीनाम् अत्यन्तं स्वच्छं जलम् उच्छलेत् (ऊर्ध्वं गच्छेत्) इति ।

काल: Tense

वर्तमानकाल:	लट् लकार:	Present Tense
भविष्यत्काल:	लृट् लकार:	Future Tense
भूतकाल:	लङ्लकार:	Past Tense
आज्ञार्थ:	लोट् लकर:	Imperative
विध्यर्थ:	विधिलिङ् लकार:	Potential

Word Root – to go

मूल धातुः गम् (गच्छ्)

गम् (गच्छ्)

लट्
गच्छति

लोट्
गच्छतु

लृट्
गमिष्यति

विधिलिङ्
गच्छेत्

लङ्
अगच्छत्

- धातु-भेदाः

धातुः

- परस्मैपदिनः
  - अस्, क्रीड्, गम्, दृश्, पठ्, पा, भू, वद्
- आत्मनेपदिनः
  - सेव्, लभ्, रुच्, मुद्, याच्
- उभयपदिनः
  - कृ, नी,

प्रत्ययाः (परस्मैपदिनः / आत्मनेपदिनः)

	परस्मैपदिनः			पुरुषः	आत्मनेपदिनः		
	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	ते	इते	अन्ते
	सि	थः	थ	म.पु.	से	इथे	ध्वे
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	इ	वहे	महे
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	स्यते	स्येते	स्यन्ते
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	स्ये	स्यावहे	स्यामहे
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	त	इताम्	अन्त
	:	तम्	त	म.पु.	थाः	इथाम्	ध्वम्
	अम्	आव	आम	उ.पु.	इ	वहि	महि
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	ताम्	इताम्	अन्ताम्
	-	तम्	त	म.पु.	स्व	इथाम्	ध्वम्
	आनि	आव	आम	उ.पु.	ऐ	आवहै	आमहै
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	ईत	ईयाताम्	ईरन्
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	ईय	ईवहि	ईमहि

लट्-लकारस्य प्रत्ययाः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः / अन्यः पुरुषः 3rd Person	सः बालः तत् **ति**	तौ बालौ ते **तः**	ते बालाः तानि **अन्ति**
मध्यमः पुरुषः 2nd Person	त्वम् **सि**	युवाम् **थः**	यूयम् **थ**
उत्तमः पुरुषः 1st Person	अहम् **मि/आमि**	आवाम् **वः/आवः**	वयम् **मः/आमः**

अनन्त
infinite
(all dictonary
Words except
अस्मद् / युष्मद्)

कर्ता
कर्तृपदम्
Subject

गम् – गच्छ् (जाना) लट्-लकारः (वर्तमानकालः)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः / अन्यः पुरुषः 3rd Person	ति	तः	अन्ति
	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
मध्यमः पुरुषः 2nd Person	सि	थः	थ
	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
उत्तमः पुरुषः 1st Person	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः
	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

गम् – गच्छ् (जाना) लृट्-लकारः (भविष्यत्कालः)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः / अन्यः पुरुषः 3rd Person	स्यति	स्यतः	स्यन्ति
	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
मध्यमः पुरुषः 2nd Person	स्यसि	स्यथः	स्यथ
	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
उत्तमः पुरुषः 1st Person	स्यामि	स्यावः	स्यामः
	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः

गम् – गच्छ् (जाना) लङ्-लकारः (भूतकालः)

(आगे 'अ')	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः / अन्यः पुरुषः 3rd Person	त् अगच्छत्	ताम् अगच्छताम्	अन् अगच्छन्
मध्यमः पुरुषः 2nd Person	: अगच्छः	तम् अगच्छतम्	त अगच्छत
उत्तमः पुरुषः 1st Person	अम् अगच्छम्	आव अगच्छाव	आम अगच्छाम

गम् – गच्छ् (जाना) लोट्-लकारः (आज्ञा, आदेश, अनुमति)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः / अन्यः पुरुषः 3rd Person	तु	ताम्	अन्तु
	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
मध्यमः पुरुषः 2nd Person	-	तम्	त
	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
उत्तमः पुरुषः 1st Person	आनि	आव	आम
	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम

गम् – गच्छ् (जाना) विधिलिङ्-लकारः (सम्भावना, आशीर्वाद, शुभेच्छा)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः / अन्यः पुरुषः 3rd Person	ईत् गच्छेत्	ईताम् गच्छेताम्	ईयुः गच्छेयुः
मध्यमः पुरुषः 2nd Person	ईः गच्छेः	ईतम् गच्छेतम्	ईत गच्छेत
उत्तमः पुरुषः 1st Person	ईयम् गच्छेयम्	ईव गच्छेव	ईम गच्छेम

गम् -गच्छ् (जाना) परस्मैपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
	सि	थः	थ	म.पु.	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
	:	तम्	त	म.पु.	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
	अम्	आव	आम	उ.पु.	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
	-	तम्	त	म.पु.	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
	आनि	आव	आम	उ.पु.	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	गच्छेत्	गच्छेताम्	गच्छेयुः
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	गच्छेः	गच्छेतम्	गच्छेत
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	गच्छेयम्	गच्छेव	गच्छेम

अस् (होना) परस्मैपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	अस्ति	स्तः	सन्ति
	सि	थः	थ	म.पु.	असि	स्थः	स्थ
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	अस्मि	स्वः	स्मः
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
	:	तम्	त	म.पु.	आसीः	आस्तम्	आस्त
	अम्	आव	आम	उ.पु.	आसम्	आस्व	आस्म
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	अस्तु	स्ताम्	सन्तु
	-	तम्	त	म.पु.	एधि	स्तम्	स्त
	आनि	आव	आम	उ.पु.	असानि	असाव	असाम
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	स्यात्	स्याताम्	स्युः
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	स्याः	स्यातम्	स्यात
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	स्याम्	स्याव	स्याम

क्रीड् (खेलना) परस्मैपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	क्रीडति	क्रीडतः	क्रीडन्ति
	सि	थः	थ	म.पु.	क्रीडसि	क्रीडथः	क्रीडथ
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	क्रीडामि	क्रीडावः	क्रीडामः
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	क्रीडिष्यति	क्रीडिष्यतः	क्रीडिष्यन्ति
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	क्रीडिष्यसि	क्रीडिष्यथः	क्रीडिष्यथ
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	क्रीडिष्यामि	क्रीडिष्यावः	क्रीडिष्यामः
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	अक्रीडत्	अक्रीडताम्	अक्रीडन्
	:	तम्	त	म.पु.	अक्रीडः	अक्रीडतम्	अक्रीडत
	अम्	आव	आम	उ.पु.	अक्रीडम्	अक्रीडाव	अक्रीडाम
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	क्रीडतु	क्रीडताम्	क्रीडन्तु
	-	तम्	त	म.पु.	क्रीड	क्रीडतम्	क्रीडत
	आनि	आव	आम	उ.पु.	क्रीडानि	क्रीडाव	क्रीडाम
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	क्रीडेत्	क्रीडेताम्	क्रीडेयुः
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	क्रीडेः	क्रीडेतम्	क्रीडेत
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	क्रीडेयम्	क्रीडेव	क्रीडेम

पठ् (पढना) परस्मैपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	पठति	पठतः	पठन्ति
	सि	थः	थ	म.पु.	पठसि	पठथः	पठथ
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	पठामि	पठावः	पठामः
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
	:	तम्	त	म.पु.	अपठः	अपठतम्	अपठत
	अम्	आव	आम	उ.पु.	अपठम्	अपठाव	अपठाम
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	पठतु	पठताम्	पठन्तु
	-	तम्	त	म.पु.	पठ	पठतम्	पठत
	आनि	आव	आम	उ.पु.	पठानि	पठाव	पठाम
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	पठेः	पठेतम्	पठेत
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	पठेयम्	पठेव	पठेम

पा-पिब् (पीना) परस्मैपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	पिबति	पिबतः	पिबन्ति
	सि	थः	थ	म.पु.	पिबसि	पिबथः	पिबथ
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	पिबामि	पिबावः	पिबामः
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	पास्यति	पास्यतः	पास्यन्ति
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	पास्यसि	पास्यथः	पास्यथ
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	पास्यामि	पास्यावः	पास्यामः
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	अपिबत्	अपिबताम्	अपिबन्
	:	तम्	त	म.पु.	अपिबः	अपिबतम्	अपिबत
	अम्	आव	आम	उ.पु.	अपिबम्	अपिबाम	अपिबाम
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	पिबतु	पिबताम्	पिबन्तु
	-	तम्	त	म.पु.	पिब	पिबतम्	पिबत
	आनि	आव	आम	उ.पु.	पिबानि	पिबाव	पिबाम
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	पिबेत्	पिबेताम्	पिबेयुः
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	पिबेः	पिबेतम्	पिबेत
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	पिबेयम्	पिबेव	पिबेम

भू (होना) परस्मैपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	भवति	भवतः	भवन्ति
	सि	थः	थ	म.पु.	भवसि	भवथः	भवथ
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	भवामि	भवावः	भवामः
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
	:	तम्	त	म.पु.	अभवः	अभवतम्	अभवत
	अम्	आव	आम	उ.पु.	अभवम्	अभवाव	अभवाम
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	भवतु	भवताम्	भवन्तु
	-	तम्	त	म.पु.	भव	भवतम्	भवत
	आनि	आव	आम	उ.पु.	भवानि	भवाव	भवाम
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	भवेः	भवेतम्	भवेत
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	भवेयम्	भवेव	भवेम

वद् (बोलना) परस्मैपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	वदति	वदतः	वदन्ति
	सि	थः	थ	म.पु.	वदसि	वदथः	वदथ
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	वदामि	वदावः	वदामः
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	वदिष्यति	वदिष्यतः	वदिष्यन्ति
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	वदिष्यसि	वदिष्यथः	वदिष्यथ
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	वदिष्यामि	वदिष्यावः	वदिष्यामः
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	अवदत्	अवदताम्	अवदन्
	:	तम्	त	म.पु.	अवदः	अवदतम्	अवदत
	अम्	आव	आम	उ.पु.	अवदम्	अवदाव	अवदाम
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	वदतु	वदताम्	वदन्तु
	-	तम्	त	म.पु.	वद	वदतम्	वदत
	आनि	आव	आम	उ.पु.	वदानि	वदाव	वदाम
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	वदेत्	वदेताम्	वदेयुः
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	वदेः	वदेतम्	वदेत
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	वदेयम्	वदेव	वदेम

कृ (करना) उभयपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
	सि	थः	थ	म.पु.	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	करोमि	कुर्वः	कुर्मः
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
	:	तम्	त	म.पु.	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
	अम्	आव	आम	उ.पु.	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु
	-	तम्	त	म.पु.	कुरु	कुरुतम्	कुरुत
	आनि	आव	आम	उ.पु.	करवाणि	करवाव	करवाम
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम

नी-नय् (ले जाना) परस्मैपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	नयति	नयतः	नयन्ति
	सि	थः	थ	म.पु.	नयसि	नयथः	नयथ
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	नयामि	नयावः	नयामः
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	नेष्यति	नेष्यतः	नेष्यन्ति
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	नेष्यसि	नेष्यथः	नेष्यथ
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	नेष्यामि	नेष्यावः	नेष्यामः
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	अनयत्	अनयताम्	अनयन्
	:	तम्	त	म.पु.	अनयः	अनयतम्	अनयत
	अम्	आव	आम	उ.पु.	अनयम्	अनयाव	अनयाम
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	नयतु	नयताम्	नयन्तु
	-	तम्	त	म.पु.	नय	नयतम्	नयत
	आनि	आव	आम	उ.पु.	नयानि	नयाव	नयाम
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	नयेत्	नयेताम्	नयेयुः
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	नयेः	नयेतम्	नयेत
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	नयेयम्	नयेव	नयेम

सेव् (सेवा करना) आत्मनेपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकार: वर्तमानकाल:	ते	इते	अन्ते	प्र.पु.	सेवते	सेवेते	सेवन्ते
	से	इथे	ध्वे	म.पु.	सेवसे	सेवेथे	सेवध्वे
	इ	वहे	महे	उ.पु.	सेवे	सेवावहे	सेवामहे
लृट्लकार: भविष्यत्काल:	स्यते	स्येते	स्यन्ते	प्र.पु.	सेविष्यते	सेविष्येते	सेविष्यन्ते
	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे	म.पु.	सेविष्यसे	सेविष्येथे	सेविष्यध्वे
	स्ये	स्यावहे	स्यामहे	उ.पु.	सेविष्ये	सेविष्यावहे	सेविष्यामहे
लङ्-लकार: भूतकाल:	त	इताम्	अन्त	प्र.पु.	असेवत	असेवेताम्	असेवन्त
	था:	इथाम्	ध्वम्	म.पु.	असेवेथा:	असेवेथाम्	असेवध्वम्
	इ	वहि	महि	उ.पु.	असेवे	असेवावहि	असेवामहि
लोट्-लकार: आज्ञार्थ:	ताम्	इताम्	अन्ताम्	प्र.पु.	सेवताम्	सेवेताम्	सेवन्ताम्
	स्व	इथाम्	ध्वम्	म.पु.	सेवस्व	सेवेथाम्	सेवध्वम्
	ऐ	आवहै	आमहै	उ.पु.	सेवै	सेवावहि	सेवामहि
विधिलिङ् विध्यर्थ:	ईत	ईयाताम्	ईरन्	प्र.पु.	सेवेत	सेवेयाताम्	सेवेरन्
	ईथा:	ईयाथाम्	ईध्वम्	म.पु.	सेवेथा:	सेवेयाथाम्	सेवेध्वम्
	ईय	ईवहि	ईमहि	उ.पु.	सेवेय	सेवेवहि	सेवेमहि

लभ् (पाना) आत्मनेपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ते	इते	अन्ते	प्र.पु.	लभते	लभेते	लभन्ते
	से	इथे	ध्वे	म.पु.	लभसे	लभेथे	लभध्वे
	इ	वहे	महे	उ.पु.	लभे	लभावहे	लभामहे
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यते	स्येते	स्यन्ते	प्र.पु.	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे	म.पु.	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
	स्ये	स्यावहे	स्यामहे	उ.पु.	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे
लङ्-लकारः भूतकालः	त	इताम्	अन्त	प्र.पु.	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त
	थाः	इथाम्	ध्वम्	म.पु.	अलभथाः	अलभेथाम्	अलभध्वम्
	इ	वहि	महि	उ.पु.	अलभे	अलभावहि	अलभामहि
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	ताम्	इताम्	अन्ताम्	प्र.पु.	लभताम्	लभेताम्	लभन्ताम्
	स्व	इथाम्	ध्वम्	म.पु.	लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्
	ऐ	आवहै	आमहै	उ.पु.	लभै	लभावहै	लभामहै
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत	ईयाताम्	ईरन्	प्र.पु.	लभेत	लभेयाताम्	लभेरन्
	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्	म.पु.	लभेथाः	लभेयाथाम्	लभेध्वम्
	ईय	ईवहि	ईमहि	उ.पु.	लभेय	लभेवहि	लभेमहि

याच् (माँगना) उभयपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ते	इते	अन्ते	प्र.पु.	याचते	याचेते	याचन्ते
	से	इथे	ध्वे	म.पु.	याचसे	याचेथे	याचध्वे
	इ	वहे	महे	उ.पु.	याचे	याचावहे	याचामहे
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यते	स्येते	स्यन्ते	प्र.पु.	याचिष्यते	याचिष्येते	याचिष्यन्ते
	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे	म.पु.	याचिष्यसे	याचिष्येथे	याचिष्यध्वे
	स्ये	स्यावहे	स्यामहे	उ.पु.	याचिष्ये	याचिष्यावहे	याचिष्यामहे
लङ्-लकारः भूतकालः	त	इताम्	अन्त	प्र.पु.	अयाचत	अयाचेताम्	अयाचन्त
	थाः	इथाम्	ध्वम्	म.पु.	अयाचथाः	अयाचेथाम्	अयाचध्वम्
	इ	वहि	महि	उ.पु.	अयाचे	अयाचावहि	अयाचामहि
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	ताम्	इताम्	अन्ताम्	प्र.पु.	याचताम्	याचेताम्	याचन्ताम्
	स्व	इथाम्	ध्वम्	म.पु.	याचस्व	याचेथाम्	याचध्वम्
	ऐ	आवहै	आमहै	उ.पु.	याचै	याचावहै	याचामहै
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत	ईयाताम्	ईरन्	प्र.पु.	याचेत	याचेयाताम्	याचेरन्
	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्	म.पु.	याचेथाः	याचेयाथाम्	याचेध्वम्
	ईय	ईवहि	ईमहि	उ.पु.	याचेय	याचेवहि	याचेमहि

ज्ञा (जानना) उभयपदी

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लट् लकारः वर्तमानकालः	ति	तः	अन्ति	प्र.पु.	जानाति	जानीतः	जानन्ति
	सि	थः	थ	म.पु.	जानासि	जानीथः	जानीथ
	मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उ.पु.	जानामि	जानीवः	जानीमः
लृट्लकारः भविष्यत्कालः	स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्र.पु.	ज्ञास्यति	ज्ञास्यतः	ज्ञास्यन्ति
	स्यसि	स्यथः	स्यथ	म.पु.	ज्ञास्यसि	ज्ञास्यथः	ज्ञास्यथ
	स्यामि	स्यावः	स्यामः	उ.पु.	ज्ञास्यामि	ज्ञास्यावः	ज्ञास्यामः
लङ्-लकारः भूतकालः	त्	ताम्	अन्	प्र.पु.	अजानात्	अजानीताम्	अजानन्
	:	तम्	त	म.पु.	अजानाः	अजानीतम्	अजानीत
	अम्	आव	आम	उ.पु.	अजानाम्	अजानीव	अजानीम
लोट्-लकारः आज्ञार्थः	तु	ताम्	अन्तु	प्र.पु.	जानातु	जानीताम्	जानन्तु
	-	तम्	त	म.पु.	जानीहि	जानीतम्	जानीत
	आनि	आव	आम	उ.पु.	जानानि	जानाव	जानाम
विधिलिङ् विध्यर्थः	ईत्	ईताम्	ईयुः	प्र.पु.	जानीयात्	जानीयाताम्	जानीयुः
	ईः	ईतम्	ईत	म.पु.	जानीयाः	जानीयातम्	जानीयात
	ईयम्	ईव	ईम	उ.पु.	जानीयाम्	जानीयाव	जानीयाम

तुमुन्, क्त्वा तथा ल्यप् प्रत्ययः

१ तुमुन् प्रत्ययः

- 'के लिए' अर्थ को प्रकट करने के लिए तुमुन् प्रत्यय का प्रयोग होता है ।
- इस प्रत्यय से बनने वाले शब्द अव्यय बन जाते है ।
- चतुर्थीविभक्ति या 'अर्थम्' के विकल्प में उसका प्रयोग किया जाता है ।
  पठनाय – पथनार्थम् – पठितुम् (पढ़ने के लिए)
  पठ् + तुमुन् = पठितुम् (पढ़ने के लिए)

'के लिए' अर्थ को

बालकः विद्यालयं गच्छति । सः पठति । तुमुन् – बालकः पठितुं विद्यालयं गच्छति ।

बालक पढने के लिए विद्यालय जाता है ।

'कर के, खा कर, जा कर'

बालकः विद्यालयं गच्छति । सः पठति । क्त्वा/ल्यप् -बालकः विद्यालयं गत्वा पठति ।

बालक विद्यालय जा कर पढता है ।

क्त्वा (उपसर्ग विना) = ल्यप् (उपसर्ग के साथ)

गम् जाना → क्त्वा → गत्वा(जा कर)

आ+गम् आना →ल्यप् → आगम्य / आगत्य (आ कर)

वह गीत गा कर सो गया – गै क्त्वा

खेलने के लिए मैदान गया – खेल् / क्रीड् तुमुन्

परीक्षा लिखने के लिए मैं विद्यालय जाता हूँ । लिख् तुमुन्

वह खा कर सो गया – खाद् – क्त्वा

सः भ्रमणाय/भ्रमणार्थं गच्छति।	भ्रमितुम्
शिशवः खेलनाय/खेलनार्थं इच्छन्ति।	खेलितुम्
त्वं पठनाय/पठनार्थं प्रयत्नं कुरु।	पठितुम्
आवां पुष्पमालां रचनाय/रचनार्थं वाटिकां गमिष्यावः।	रचयितुम्
शिक्षकः पाठनाय/पाठनार्थं विद्यालयम् आगच्छति।	पाठयितुम्
सैनिकाः रक्षणाय/रक्षणार्थं सीमाप्रदेशे भवन्ति।	रक्षितुम्

क्रमः	धातु	तुमुन् प्रत्यय	अर्थ	क्त्वा / ल्यप् प्रत्यय	अर्थ
१.	श्रु	श्रोतुम्	सुनने के लिए	श्रुत्वा	सुन कर
२.	क्रुध्	क्रोद्धुम्	क्रोध करने के लिए	क्रुद्ध्वा	क्रोध कर के
३.	क्री	क्रेतुम्	खरीदने के लिए	क्रीत्वा	खरीद कर
४.	क्रीड्	क्रीडितुम्	खेलने के लिए	क्रीडित्वा	खेल कर
५.	ज्ञा	ज्ञातुम्	जानने के लिए	ज्ञात्वा	जान कर
६.	ज्ञा	ज्ञातुम्	जानने के लिए	ज्ञात्वा	जान कर
७.	त्रै	त्रातुम्	रक्षा करने के लिए	रक्षित्वा	रक्षा कर के

तुमुन्, क्त्वा तथा ल्यप् प्रत्ययः

८.	अर्च्	अर्चितुम्	पूजा के लिए	अर्चित्वा	पूजा करके
९.	आ+गम्	आगन्तुम्	आने के लिए	आगम्य/त्य	आ कर
१०.	आ+नी	आनेतुम्	लाने के लिए	आनीय	ला कर
११.	गै	गातुम्	गाने के लिए	गीत्वा	गा कर
१२.	गम्	गन्तुम्	जाने के लिए	गत्वा	जा कर
१३.	अधि+इ	अधितुम्	पढने के लिए	अधीत्य	पढ़ कर
१४.	अनु+कृ	अनुकर्तुम्	अनुकरण करने के लिए	अनुकृत्य	अनुकरण कर के
१५.	अव+गम्	अवगन्तुम्	समजने के लिए	अवगम्य	समज कर
१६.	अस्	भवितुम्	होने के लिए	भूत्वा	हो कर
१७.	घ्रा	घ्रातुम्	सूँघने के लिए	घ्रात्वा	सूँघ कर
१८.	चल्	चलितुम्	चलने के लिए	चलित्वा	चल कर
१९.	उत्+स्था	उत्थातुम्	खडे होने के लिए	उत्थाय	खडे हो कर
२०.	क्षिप्	क्षेप्तुम्	फ़ेंकने के लिए	क्षिप्त्वा	फ़ेंक कर
२१.	चिन्त्	चिन्तयितुम्	सोचने के लिए	चिन्तयित्वा	सोच कर
२२.	जि	जेतुम्	जीतने के लिए	जित्वा	जित कर
२३.	ताड्	ताडयितुम्	पीटने के लिए	ताडयित्वा	पीट कर
२४.	निर्+ईक्ष्	निरीक्षितुम्	निरीक्षण करने के लिए	निरीक्ष्य	निरीक्षण कर के
२५.	छिद्	छेत्तुम्	काटने के लिए	छित्वा	काट कर
२६.	मिल्	मेलितुम्	मिलने के लिए	मिलित्वा	मिल कर
२७.	त्यज्	त्यक्तुम्	छोडने के लिए	त्यक्त्वा	छोड कर
२८.	लिख्	लेखितुम्	लिखने के लिए	लिखित्वा	लिख कर
२९.	वि+ज्ञा	विज्ञातुम्	जानने के लिए	विज्ञाय	जान कर
३०.	वि+हस्	विहसितुम्	हसने के लिए	विहस्य	हँस कर
३१.	धाव्	धावितुम्	दौडने के लिए	धावित्वा	दौड कर
३२.	नृत्	नर्तितुम्	नाचने के लिए	नर्तित्वा	नाच कर
३३.	नी	नेतुम्	ले जाने के लिए	नीत्वा	ले जा कर
३४.	नम्	नन्तुम्	नमस्कार करने के लिए	नत्वा	नमस्कार कर के
३५.	नश्	नष्टुम्	नाश करने के लिए	नष्ट्वा	नष्ट कर के
३६.	कृ	कर्तुम्	करने के लिए	कृत्वा	कर के
३७.	पच्	पक्तुम्	पकाने के लिए	पक्त्वा	पका कर
३८.	पा	पातुम्	पीने के लिए	पीत्वा	पी कर
३९.	प्र+आप्	प्राप्तुम्	पाने के लिए	प्राप्य	पा कर
४०.	प्र+विश्	प्रवेष्टुम्	प्रवेश करने के लिए	प्रविश्य	प्रवेश कर के
४१.	प्र+नम्	प्रणन्तुम्	प्रणाम करने के लिए	प्रणम्य	प्रणाम कर के
४२.	प्रच्छ्	प्रष्टुम्	पूछने के लिए	पृष्ट्वा	पूछ कर
४३.	पाल्	पालयितुम्	पालने के लिए	पालयित्वा	पाल कर
४४.	परि+ईक्ष्	परीक्षितुम्	परीक्षा करने के लिए	परीक्ष्य	परीक्षा कर के
४५.	परि+त्यज्	परित्यक्तुम्	छ़ोडने के लिए	परित्यज्य	छ़ोडकर
४६.	पत्	पतितुम्	गिरने के लिए	पतित्वा	गिर कर
४७.	पीड्	पीडयितुम्	पीडा देने के लिए	पीडयित्वा	पीडा दे कर
४८.	पूज्	पूजयितुम्	पूजा के लिए	पूजयित्वा	पूजा करके
४९.	पठ्	पठितुम्	पढने के लिए	पठित्वा	पढ कर
५०.	कूर्द्	कूर्दितुम्	कूदने के लिए	कूर्दित्वा	कूद कर
५१.	कथ्	कथयितुम्	कहने के लिए	कथयित्वा्	कह कर

तुमुन्, क्त्वा तथा ल्यप् प्रत्ययः

५२.	भ्रम्	भ्रमितुम्	घूमने के लिए	भ्रमित्वा	घूम कर
५३.	भी	भेतुम्	डरने के लिए	भीत्वा	डर कर
५४.	भू	भवितुम्	होने के लिए	भूत्वा	हो कर
५५.	दा	दातुम्	देने के लिए	दत्वा	दे कर
५६.	लभ्	लब्धुम्	पाने के लिए	लब्ध्वा	पा कर
५७.	दण्ड्	दण्डयितुम्	दण्ड देने के लिए	दण्डयित्वा	दण्ड दे कर
५८.	दृश्	द्रष्टुम्	देखने के लिए	दृष्ट्वा	देख कर
५९.	दृश्	द्रष्टुम्	देखने के लिए	दृष्ट्वा	देख कर
६०.	रक्ष्	रक्षितुम्	रक्षण करने के लिए	रक्षित्वा	रक्षा कर के
६१.	रच्	रचयितुम्	बनाने के लिए	रचयित्वा	रचना कर के
६२.	वद्	उदितुम्	बोलने के लिए	उदित्वा	बोल कर
६३.	वस्	वस्तुम्	रहने के लिए	उषित्वा	रह कर
६४.	हन्	हन्तुम्	मारने के लिए	हत्वा	मार कर
६५.	हस्	हसितुम्	हसने के लिए	हसित्वा	हँस कर
६६.	सम्+आप्	समाप्तुम्	समाप्त करने के लिए	समाप्य	समाप्त कर के
६७.	स्था	स्थातुम्	ठहरने के लिए	स्थित्वा	ठहर कर
६८.	स्ना	स्नातुम्	नहाने के लिए	स्नात्वा	नहा कर
६९.	स्मृ	स्मर्तुम्	याद करने के लिए	स्मृत्वा	याद कर
७०.	खेल्	खेलितुम्	खेलने के लिए	खेलित्वा	खेल कर
७१.	वच्	वक्तुम्	कहने के लिए	उक्त्वा	कह कर

अभ्यासः - १

१ अहं पुस्तकं ***पठितुम्*** पुस्तकालयम् गच्छामि ।

अ पठ्+तुम् ब पठ्+क्त्वा स पठ्+ल्यप् द पठ्+तुमुन्

२ रामः भोजनं **कृत्वा** गमिष्यति ।

अ कृ+त्वा ब कृ+क्त्वा स कर्+कत्वा द कृ+तुमुन्

३ मोहनः तत्र **गम्+तुमुन्** इच्छति ।

अ गन्तुम् ब गमितुम् स गत्वा द गन्तुमुन्

४ आलस्यं **वि+हा+ल्यप्** उद्यमं कुरु ।

अ विहाय ब वीहाय स विहाय्य द विहाल्य

५ सः प्रसन्नः **भू+क्त्वा** क्रीडति ।

अ भवित्वा ब भूत्वा स भवितुम् द भवति

६ त्वं समाचारं **वि+ज्ञा+ल्यप्** गच्छ ।

अ विज्ञाय ब विज्ञाल्य स विज्ञाप्य द विज्ञात्वा

७ शिशुः मोदकं **दृष्ट्वा** प्रसीदति ।

अ दृश्+तुमुन् ब दृश+क्त्वा स पश्य+क्त्वा द दृश्+क्त्वा

८ मोहनः क्रीडनकानि **क्रेतुम्** गमिष्यति ।

अ क्री+तुमुन् ब क्री+तुम् स कृ+तुमुन् द कृ+तुम्

९ सेवकः नृपं **प्र+नम्+ल्यप्** उपविशति ।

तुमुन्, क्त्वा तथा ल्यप् प्रत्ययः

	अ प्रणम्य	**ब** प्रणत्वा	**स** प्रणमितुम्	**द** प्रनम्य
१०	बालिकाभिः चलचित्रं न **दृश्+तव्यत्** ।			
	अ द्रष्टव्यम्	**ब** द्रष्टव्यत्	**स** द्रष्टव्य्	**द** दर्शनीयम्
११	पशवः स्नेहेन **रक्षणीयाः** ।			
	अ रक्ष्+अनीयर्	**ब** रक्ष+अणीयर्	**स** रक्ष+अनीयर्	**द** रक्षणीय+टाप्
१२	प्रातःकाले सदैव ईश्वरः **स्मरणीयः** ।			
	अ स्मृ+नीयर्	**ब** स्मृ+अनीयर्	**स** स्मर+णीयः	**द** स्मरण+ईयः
१३	शिशुभिः गृहे एव **क्रीड्+तव्यत्** ।			
	अ क्रीडितव्यम्	**ब** क्रीडितव्ये	**स** क्रीडितव्यः	**द** क्रीडितव्याः
१४	पुस्तकालये कोलाहलः न **कृ+तव्यत्** ।			
	अ कर्तव्यम्	**ब** कर्तव्या	**स** कर्तव्यः	**द** करणीयः
१५	छायायुक्तः वृक्षः न **छेदनीयः** ।			
	अ छेद+अनीय्	**ब** छिद्+अनीयर्	**स** छेद्+अनीयः	**द** छेद+नीयः
१६	छात्रः पुस्तकालयम् **आ+गम्+ल्यप्** पठति ।			
	अ आगम्य	**ब** आगत्वा	**स** आगन्तुम्	**द** आगल्य
१७	रामः रावणं **हन्+क्त्वा** लङ्काम् अजयत् ।			
	अ हन्त्वा	**ब** हत्वा	**स** हनित्वा	**द** हतवा
१८	सूदः भोजनं **पच्+तुमुन्** महानसं गच्छति ।			
	अ पचितुम्	**ब** पक्तुम्	**स** पकतुम्	**द** पक्तम्
१९	अर्जुनः **युध्+तुमुन्** उद्यतः अस्ति ।			
	अ योधितुम्	**ब** योद्धितुम्	**स** योद्धुम्	**द** युधतुम्
२०	व्याधः जालं **क्षिप्+क्त्वा** कपोतान् ग्रहिष्यति ।			
	अ क्षिप्त्वा	**ब** क्षिपित्वा	**स** क्षेप्त्वा	**द** क्षिप्तवा
२१	सैनिकाः सीमाप्रदेशं **प्राप्य** देशं रक्षन्ति ।			
	अ प्राप्+ल्यप्	**ब** प्र+आप्+ल्यप्	**स** प्र+ल्यप्	**द** आप्+ल्यप्
२२	छात्राः विद्यालयं **प्रविश्य** गुरुं नमन्ति ।			
	अ प्र+विश्+क्त्वा	**ब** प्रविश्+ल्यप्	**स** प्र+विश्+ल्यप्	**द** प्रवि+ल्यप्
२३	किं त्वं नदीम् **तर्तुम्** शक्नोषि ?			
	अ तर्+तुमुन्	**ब** तर्+तुम्	**स** तृ+तुमुन्	**द** तरि+तुमुन्
२४	आगङ्ग्वादिनं **बद्ध्वा** कारागारे क्षिपतु ।			
	अ बंध्+त्वा	**ब** बध्+क्त्वा	**स** वध्+क्त्वा	**द** बधि+क्त्वा
२५	श्यामः पत्रालयं **गम्+तुमुन्** इच्छति ।			
	अ गमितुम्	**ब** गन्तुम	**स** गन्तुम्	**द** गन्तुमुम्न्
२६	रामः जलं **पीत्वा** विद्यालयं गच्छति ।			
	अ पी+क्त्वा	**ब** पिब्+क्त्वा	**स** पा+क्त्वा	**द** पिब+क्त्वा

२७ रमा **<u>वि+हस्+ल्यप्</u>** वार्तालापं करोति ।

अ विहस्य **ब** विहसय **स** विहाया **द** विहल्य

२८ सर्वे छात्राः पुरस्कारं **<u>लब्धुम्</u>** प्रयत्नं कुर्वन्ति ।

अ लब्+तुम् **ब** लभ्+तुमुन् **स** लब्+तुमुन् **द** लभ्+तुम्

२९ कोटिं **<u>त्यज्+क्त्वा</u>** हरिं भज ।

अ त्यजित्वा **ब** त्यक्त्वा **स** त्यज्त्वा **द** त्यागित्वा

३० विशालः प्रकोष्ठात् **<u>उत्+स्था+ल्यप्</u>** अगच्छत् ।

अ उत्स्थाप्य **ब** उत्थाय **स** उतस्थाय **द** उतस्थाय

अभ्यासः - २

---

१. अहं तव कीर्तिं ___________ प्रसन्नः भवामि । (श्रु+क्त्वा)
२. सिंहं ___________ बालः भयं अनुभवति । (दृश्+क्त्वा)
३. राधा पुष्पाणि ___________ वाटिकां गच्छति । (आ+नी+तुमुन्)
४. सुधा मालां ___________ पुष्पाणि आनयति । (रच्+तुमुन्)
५. शिष्यः गुरुं प्रश्नं ___________ आगच्छत् । (प्रच्छ्+तुमुन्)
६. नेपालीजनाः भारते ___________ आगच्छन्ति । (वस्+तुमुन्)
७. माता फलानि ___________ आगच्छति । (आ+दा+ल्यप्)
८. अहं पुरस्कारं ___________ प्रसन्नः अभवम् । (प्र+आप्+ल्यप्)
९. अहं अत्र ___________ पठामि । (उप+विश्+ल्यप्)
१०. अनुरागः आम्राणि ___________ खादति । (निर्+ईक्ष्+ल्यप्)

९ संस्कृतम् (सङ्ख्या)

Numbers = सङ्ख्या / सङ्ख्या

- **संस्कृतभाषा में संख्या, विशेषण के रूप में प्रयुक्त है।**
- **अतः जो लिंग, विभक्ति तथा वचन विशेष्य के होते है वहीं लिंग, वचन और विभक्ति विशेषण के भी होते है।**

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिः विशेष्यस्य।
तद् लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिः विशेषणस्यापि॥

- **एक से चार तक तीनों लिंगो में अलग अलग रूपरचना है परंतु पांच से तीनों लिंगो में समान रूपरचना है**

- **अङ्कानां वामतो गतिः। (दशांशपद्धतिः)**

द्विचत्वारिंशत् ४२ = २+४० द्वि + चत्वारिंशत्
पञ्चविंशतिः २५ = ५+२० पञ्च + विंशतिः
नवनवतिः ९९ = ९+९० नव + नवतिः

९ संस्कृतम् (सङ्ख्या)

एकः	एका	एकम्	द्वौ	द्वे	द्वे
बालः	बाला	नेत्रम्	बालौ	बाले	नेत्रे
हस्तः	महिला	कार्यम्	हस्तौ	महिले	कार्ये
विद्यालयः	देवी	उदरम्	विद्यालयौ	देव्यौ	उदरे
शिक्षकः	मापिका	पुस्तकम्	शिक्षकौ	मापिके	पुस्तके
कविः	अङ्गनी	गृहम्	कवी	अङ्गन्यौ	गृहे
साधुः	माता	मुखम्	साधू	मातरौ	मुखे
नेता	भगिनी	यानम्	नेतारौ	भगिन्यौ	याने

त्रयः	तिस्रः	त्रीणि	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
बालकाः	बालाः	नेत्राणि	बालकाः	बालाः	नेत्राणि
हस्ताः	महिलाः	कार्याणि	हस्ताः	महिलाः	कार्याणि
विद्यालयाः	देव्यः	उदराणि	विद्यालयाः	देव्यः	उदराणि
शिक्षकाः	मापिकाः	पुस्तकानि	शिक्षकाः	मापिकाः	पुस्तकानि
कवयः	अङ्गन्यः	गृहाणि	कवयः	अङ्गन्यः	गृहाणि
साधवः	मातरः	मुखानि	साधवः	मातरः	मुखानि
नेतारः	भगिन्यः	यानानि	नेतारः	भगिन्यः	यानानि

९ संस्कृतम् (सङ्ख्या)

पञ्च	पञ्च	पञ्च
बालकाः	बालाः	नेत्राणि
हस्ताः	महिलाः	कार्याणि
विद्यालयाः	देव्यः	उदराणि
शिक्षकाः	मापिकाः	पुस्तकानि
कवयः	अङ्गन्यः	गृहाणि
साधवः	मातरः	मुखानि
नेतारः	भगिन्यः	यानानि

१ संस्कृतम् (सङ्ख्या)

1	एकम्	11	एकादश	21	एकविंशतिः	31	एकत्रिंशत्	41	एकचत्वारिंशत्
2	द्वे	12	द्वादश	22	द्वाविंशतिः	32	द्वात्रिंशत्	42	द्विचत्वारिंशत्
3	त्रीणि	13	त्रयोदश	23	त्रयोविंशतिः	33	त्रयस्त्रिंशत्	43	त्रिचत्वारिंशत्
4	चत्वारि	14	चतुर्दश	24	चतुर्विंशतिः	34	चतुस्त्रिंशत्	44	चतुश्चत्वारिंशत्
5	पञ्च	15	पञ्चदश	25	पञ्चविंशतिः	35	पञ्चत्रिंशत्	45	पञ्चचत्वारिंशत्
6	षड्	16	षोडश	26	षड्विंशतिः	36	षट्त्रिंशत्	46	षट्चत्वारिंशत्
7	सप्त	17	सप्तदश	27	सप्तविंशतिः	37	सप्तत्रिंशत्	47	सप्तचत्वारिंशत्
8	अष्ट	18	अष्टादश	28	अष्टाविंशतिः	38	अष्टात्रिंशत्	48	अष्टचत्वारिंशत्
9	नव	19	नवदश	29	नवविंशतिः	39	नवत्रिंशत्	49	नवचत्वारिंशत्
10	दश	20	विंशतिः	30	त्रिंशत्	40	चत्वारिंशत्	50	पञ्चाशत्

१ संस्कृतम् (सङ्ख्या)

51	एकपञ्चाशत्	61	एकषष्टिः	71	एकसप्ततिः	81	एकाशीतिः	91	एकनवतिः
52	द्विपञ्चाशत्	62	द्विषष्टिः	72	द्विसप्ततिः	82	द्व्यशीतिः	92	द्विनवतिः
53	त्रिपञ्चाशत्	63	त्रिशष्टिः	73	त्रिसप्ततिः	83	त्र्यशीतिः	93	त्रिनवतिः
54	चतुष्पञ्चाशत्	64	चतुःषष्टिः	74	चतुस्सप्ततिः	84	चतुरशीतिः	94	चतुर्नवतिः
55	पञ्चपञ्चाशत्	65	पञ्चषष्टिः	75	पञ्चसप्ततिः	85	पञ्चाशीतिः	95	पञ्चनवतिः
56	षट्पञ्चाशत्	66	षट्षष्टिः	76	षट्सप्ततिः	86	षडशीतिः	96	षण्णवतिः
57	सप्तपञ्चाशत्	67	सप्तषष्टिः	77	सप्तसप्ततिः	87	सप्ताशीतिः	97	सप्तनवतिः
58	अष्टपञ्चाशत्	68	अष्टषष्टिः	78	अष्टसप्ततिः	88	अष्टाशीतिः	98	अष्टनवतिः
59	नवपञ्चाशत्	69	नवषष्टिः	79	नवसप्ततिः	89	नवाशीतिः	99	नवनवतिः
60	षष्टिः	70	सप्ततिः	80	अशीतिः	90	नवतिः	100	शतम्

www.bhavinpathak.webs.com

अभ्यासः

1) कौरवाः _________ आसन् । (100) शतम्
2) मम समीपे _________ कथा-पुस्तकानि सन्ति । (67) सप्तषष्टिः
3) उपवने _________ वृक्षाः सन्ति । (96) षण्णवतिः
4) तस्य जन्म _________ तमे वर्षे अभवत्। (84) चतुरशीतिः
5) स्पर्धायां भारतस्य _________ क्रीडकाः भागम् अवहन्। (52) द्विपञ्चाशत्

मौलिक-वाक्यरचना

1) अहं द्वे कार्ये करोमि ।
2) मम परिवारे दश भगिन्यः सन्ति।
3) श्वः मम तिस्रः मातुलान्यः आगमिष्यन्ति।
4) ह्यः अहं द्वौ पृष्ठौ अलिखम् ।
5) श्वः अहं मम तिसृभिः भगिनीभिः सह अहमदाबदनगरं गमिष्यामि ।
6) ह्यः अहं पञ्च चित्राणि अपश्यम् /दृष्टवान् / पश्यामि स्म ।
7) अहम् द्वयोः चलचित्रयोः सम्पादनं करिष्यामि।

स्वरसन्धिः (अच् सन्धिः)

1. दीर्घसन्धिः

→ **पाणिनीयसूत्रम्** – अकः सवर्णे दीर्घः (अचि संहितायाम्)

→ **नियमः** यदि पूर्वपद और उत्तरपदों में समान अक्(अ,आ,इ,ई,उ,ऊ,ऋ,ॠ) वर्ण हों तो पूर्वपद के अन्तिम वर्ण और उत्तरपद के प्रथम वर्ण को मिलाकर दीर्घ हो जाता है ।

अ/आ	+	अ/आ	=	आ
इ/ई	+	इ/ई	=	ई
उ/ऊ	+	उ/ऊ	=	ऊ
ऋ/ॠ	+	ऋ/ॠ	=	ॠ

→ **उदाहरणम्**

सूर्य + अस्तः
स् उ र् य् **अ + अ** स् त् अ :
स् उ र् य् **आ** स् त् अ :
सूर्यास्तः

परि + ईक्षा
प् अ र् **इ + ई** क् श् आ
प् अ र् **ई** क् श् आ
परीक्षा

भानु + उदयः
भ आ न् **उ + ऊ** द् अ य् अ :
भ् आ न् **ऊ** द् अ य् अ :
भानूदयः

पितृ + ऋणम्
प् इ त् **ऋ + ऋ** ण् अ म्
प् इ त् **ॠ** ण् अ म्
पितॄणम्

→ **अभ्यासः** **सन्धिं कुरुत ।**

गुरु	+	उपदेशः	=		वसन्त	+	आगमः	=	
अभि	+	इष्टः	=		वसन्त	+	आषाढौ	=	
चमू	+	उत्सवः	=		रत्न	+	आकरः	=	
उत्तम	+	अङ्गम्	=		रवि	+	इन्द्रः	=	
विद्या	+	अर्थी	=		हरि	+	इच्छा	=	
परि	+	ईक्षा	=		साधु	+	उदयः	=	
परम	+	अर्थः	=		सु	+	उक्तिः	=	
कार्य	+	आलयः	=		सुधी	+	इन्द्रः	=	
कर्तृ	+	ऋद्धिम्	=	कर्तॄद्धिम्	सुख	+	अर्थी	=	
कवि	+	ईश्वरः	=		शब्द	+	अर्थः	=	

www.bhavinpathak.webs.com

भू	+	ऊर्ध्वम्	=		महा	+	अमृतम्	=	
मातृ	+	ऋणम्	=		महा	+	असुरः	=	
मुनि	+	ईशः	=		देवी	+	इयम्	=	
महा	+	आशयः	=		लघु	+	उत्पत्तिः	=	लघूत्पत्तिः

→ **अभ्यासः** **सन्धिच्छेदं कुरुत ।**

इन्दूदयः	=		+		भानूदयः	=		+	
क्षितीशः	=		+		भूर्जा	=		+	
तथापि	=		+		मुनीच्छा	=		+	
पितृणम्	=		+		मुनीशः	=		+	
पितृद्धिः	=		+		लक्ष्मीन्द्रः	=		+	
विद्यागमः	=		+		लघूर्मिः	=		+	
विद्यानन्दः	=		+		दातृणम्	=		+	
विद्यालयः	=		+		दयानन्दः	=		+	
हिमालयः	=		+		वेदान्तः	=		+	
शिक्षार्थी	=		+		रजनीशः	=		+	
नदीशः	=		+		वधूत्सवः	=		+	
प्रतीक्षा	=		+		वधूपदेशः	=		+	
प्रधानाचार्यः	=		+		कपीशः	=		+	
परीक्षार्थी	=		+		कदापि	=		+	
परमार्थः	=		+		कवीन्द्रः	=		+	
भोजनालयः	=		+		भानूर्जा	=		+	

www.bhavinpathak.webs.com

2. गुणसन्धिः

→ **पाणिनीयसूत्रम्** ट्ट अदेङ् गुणः(1–1–2) (अचि संहितायाम्)

→ **नियमः** यदि अ या आ के बाद ह्रस्व अथवा दीर्घ इ, उ, ऋ और लृ हों तो उन्हें क्रमशः ए, ओ, अर्, और अल् हो जाता है ।

अ/आ	+	इ/ई	=	ए
अ/आ	+	उ/ऊ	=	ओ
अ/आ	+	ऋ/ॠ	=	अर्
अ/आ	+	लृ	=	अल्

उदाहरणम्

धन + इन्द्रः

ध् अ न् **अ + इ** न् द् र् अ :

ध् अ न् **ए** न् द् र् अ :

धनेन्द्रः

हित + उपदेशः

ह् इ त् **अ + उ** प् अ द् ए श् अ :

ह् इ त् **ओ** प् अ द् ए श् अ :

हितोपदेशः

वसन्त + ऋतुः

व् अ स् अ न् त् **अ + ऋ** त् उ :

व् अ स् अ न् त् **अ र्** त् उः

वसन्तर्तुः

तव + लृकारः

त् अ व् **अ + लृ** क् आ र् अः

त् अ व् **अ ल्** क् आ र् अ :

तवल्कारः

→ **अभ्यासः**

1. गङ्गा + इति =
2. गङ्गा + ऊर्मिः =
3. गण + ईशः =
4. चञ्चल + ऊर्मिः =
5. चन्द्र + उदयः =
6. उप + इन्द्रः =
7. उमा + ईशः =
8. तथा + उक्तम् =
9. तथा + इति =
10. तस्य + इष्टः =
11. नियम + उल्लङ्घनम् =
12. हित + उपदेशः =
13. धन + इन्द्रः =
14. कृष्ण + ऋद्धिः =
15. परीक्षा + उत्सुकः =
16. परम + ईश्वरः =
17. परम + ऋषिः =
18. ब्रह्मा + ऋशिः =
19. महा + ईशः =
20. महा + उदयः =
21. महा + ऋद्धिः =
22. महा + ऋषिः =
23. यथा + उचितम् =
24. देव + ईशः =
25. देव + ऋषिः =
26. लोक + उक्तिः =
27. लता + इव =
28. दर्शन + इच्छा =

29. राज + ऋषिः =

30. राधा + ईशः =

31. राम + ईश्वरः =

32. हर्ष + उल्लासः =

33. सुर + इन्द्रः =

34. सूर्य + उदयः =

35. सखा + इव =

36. शुभा + उक्तिः =

→ **अभ्यासः** **सन्धिच्छेदं कुरुत ।**

1. गङ्गेति =
2. गङ्गोदकम् =
3. ग्रीष्मर्तुः =
4. तवेशः =
5. तस्येति =
6. हितेच्छुः =
7. नरेन्द्रः =
8. नरेशः =
9. नरोत्तमः =
10. कृष्णेशः =
11. पुरुषोत्तमः =
12. परोपकारः =
13. परमेशः =
14. भाग्योदयः =
15. ममेव =
16. महेश्वरः =
17. महेन्द्रः =
18. महोत्सवः =
19. यथेष्टः =
20. यथेप्सितम् =
21. देवेच्छा =
22. देवेन्द्रः =
23. वर्षर्तुः =
24. वसन्तोत्सवः =
25. वसन्तर्तुः =
26. सप्तर्षिः =

3. वृद्धिसन्धिः

→ **पाणिनीयसूत्रम्** ट्ट वृद्धिरादैच् (1–1–1) , वृद्धिरेचि (अचि संहितायाम्)

→ **नियमः** यदि अ या आ के बाद ए या ऐ हो तो दोनों के स्थान पर ऐ तथा ओ या औ हो तो दोनों के स्थान पर औ हो जाता है ।

उपसर्ग सम्बन्धी अ/आ के बाद ऋ आने पर आर् हो जाता है ।

अ/आ	+	ए/ऐ	=	ऐ
अ/आ	+	ओ/औ	=	औ
अ/आ (उपसर्ग)	+	ऋ	=	आर्

उदाहरणम्

तव + एतत्

त् अ व् **अ + ए** त् अ त्

त् अ व् **ऐ** त् अ त्

तवैतत्

वन + औषधिः

व् अ न् **अ + औ** ष् अ ध् इ :

व् अ न् **औ** ष् अ ध् इ :

वनौषधिः

तथा + एव	गुड + ओदनम्
त् अ थ् **आ + ए** व् अ	ग् उ ड् **अ + ओ** द् अ न् अ म्
त् अ थ् **ऐ** व् अ	ग् उ ड् **औ** द् अ न् अ म्
तथैव	गुडौदनम्

→ **अभ्यासः**

1. अद्य + एव =
2. गङ्गा + ओघः =
3. च + एव =
4. जनता + औदार्यम् =
5. जल + ओघः =
6. तदा + एव =
7. तव + ऐश्वर्यम् =
8. वित्त + एषणा =
9. विद्या + ओजः =
10. विद्या + औत्सुक्यम् =
11. धारा + ऐक्यम् =
12. न + एव =
13. नव + औषधिः =
14. एक + एकः =
15. कृष्ण + एकत्वम् =
16. बल + औदार्यम् =
17. मत + ऐक्यम् =
18. मम + औदार्यम् =
19. महा + औषधम् =
20. महा + ऐश्वर्यम् =
21. देव + ऐश्वर्यम् =
22. राज + ऐश्वर्यम् =
23. वन + औषधीनाम् =
24. सा + एषा =
25. सदा + एकता =
26. सर्वदा + एव =

→ **अभ्यासः** **सन्धिच्छेदं कुरुत ।**

1. गङ्गैषा =
2. गीतैव =
3. गुणैक्यम् =
4. चैव =
5. जनतैक्यम् =
6. तत्रैव =
7. तेनैकः =
8. तण्डुलौदनम् =
9. तथैश्वर्यम् =
10. तथैव =
11. शिक्षिकैका =
12. धनैश्वर्यम् =
13. एकैकः =
14. एवैषः =
15. कृष्णैकत्वम् =
16. प्रार्थनैषा =
17. परमैश्वर्यम् =
18. बालैका =
19. मालैका =
20. ममौषधिः =
21. मयैव =
22. महैश्वर्यम् =

23. महौषधि: =	27. संसारौषधम् =
24. यथैव =	28. सूपौदनम् =
25. लतैव =	29. सदैव =
26. राष्ट्रैकत्वम् =	30. शालैव =

4. यण् सन्धि:

→ **पाणिनीयसूत्रम्** –इकोयणचि (अचि संहितायाम्) स्थानेऽन्तरतम:

→ **नियम:** यदि इ/ई, उ/ऊ, ऋ/ॠ, ऌके बाद असमान स्वर(विजातीय स्वर) हो तो इ/ई का य्, उ/ऊ का व् तथा ऋ/ॠ का र् हो जाता है ।

इ/ई + इ/ई को छोडकर कोई भी स्वर → य्

उ/ऊ + उ/ऊ को छोडकर कोई भी स्वर → व्

ऋ/ॠ + ऋ/ॠ को छोडकर कोई भी स्वर → र्

ऌ + ऌ को छोडकर कोई भी स्वर → ल्

उदाहरणम्

यदि + अपि

य् अ द् **इ** + **अ** प् इ

य् अ द् **य् अ** प् इ

यद्यपि

देवी + आगता

द् ए व् **ई** + **आ** ग् त् आ

द् ए व् **य् आ** ग् अ त् आ

देव्यागता

अनु + अय:

अ न् **उ** + **अ** य् अ :

अ न् **व् अ** य् अ :

अन्वय:

पितृ + आदेश:

प् इ त् **ऋ** + **आ** द् ए श् अ :

प् इ त् **र् आ** द् ए श् अ :

पित्रादेश:

→ **अभ्यास:** **सन्धिं कुरुत ।**

1. गुरु + आदेश: =	8. पितृ + उपदेश: =
2. गुरु + ऋद्धि: =	9. वि + आकुल: =
3. अति + आचार: =	10. नारी + अस्ति =
4. अनु + अर्थ: =	11. नदी + अत्र =
5. चमू + आगमनम् = चम्वागमनम्	12. पृथ्वी + ऊर्ध्वम् =
6. इति + उवाच =	13. प्रति + उपकार: =
7. पितृ + अर्थम् =	14. प्रति + एकम् =

15. मातृ + अंश: =

16. मातृ + आज्ञा =

17. मधु + अरि =

18. देवी + अर्पणम् =

19. देवी + उवाच =

20. वारि + ओध: =

21. वधू + आज्ञा =

22. वधू + आगम: =

23. सुधी + उपास्य = सुध्युपास्य:

→ **अभ्यास:** **सन्धिच्छेदं कुरुत ।**

1. गुर्वादि =
2. अन्वगच्छत् =
3. अन्वेषणम् =
4. इत्यादि: =
5. इत्युवाच =
6. इत्यवदत् =
7. पित्रिच्छा =
8. नद्याकृति: =
9. नद्यायाति =
10. नद्यम्बु: =
11. नार्याश्रम: =
12. नर्तक्यपि =
13. प्रत्यागमनम् =
14. भ्रात्रंश: =
15. भ्रात्रुदय: =
16. भानूर्जा =
17. मुन्यैक्यम् =
18. देव्यैक्यम् =
19. देव्यागमनम् =
20. देव्यस्ति =
21. दात्रीष: =
22. वध्वत्र =
23. वध्वादेश: =
24. स्वागतम् =

5. अयादि सन्धि:

→ **पाणिनीयसूत्रम्** –एचोयवायाव: (एच: अय्–अव्–आय्–आव्) (अचि संहितायाम्) स्थानेऽन्तरतम:

→ **नियम:** ए, ऐ, ओ तथा औ के पश्चात् कोई भी स्वर आने पर क्रम से अय्, आय्, अव् तथा आव् हो जाते है ।

ए + **कोई भी स्वर** ⇩ **अय्**

ऐ + **कोई भी स्वर** ⇩ **आय्**

ओ + **कोई भी स्वर** ⇩ **अव्**

औ + **कोई भी स्वर** ⇩ **आव्**

→ **उदाहरणम्**

ने + अनम्

न् **ए** + **अ** न् अ म्

न् **अय् अ** न् अ म्

नयनम्

कस्मै + इति

क् अ स् म् **ऐ** + **इ** त् इ

क् अ स् म् **आय् इ** त् इ

कस्मायिति

पो + अन:

प् **ओ** + **अ** न् अ :

प् **अव् अ** न् अ :

पवन:

तौ + एव

त् **औ** + **ए** व् अ

त् **आव् ए** व् अ

तावेव

→ **अभ्यास:** **सन्धिं कुरुत ।**

1. द्वौ + अपि = द्वावपि
2. द्वौ + एतौ =
3. गुरो + आयाति =
4. ग्लै + अति =
5. ऋषे + ए =
6. श्रियै + उत्सुक: =
7. ते + आसन् =
8. तौ + अपि =
9. विष्णो + इह =
10. विष्णो + ए =
11. धेनौ + आगतायाम् =
12. नै + अक: =
13. पौ + अक: =
14. प्रभो + आगच्छ =
15. प्रभो + एहि =
16. कन्यायै + आसनम् = कन्यायायासनम्
17. भो + अति =
18. रात्रौ + आगतायाम् =
19. हरे + इह =
20. हरे + ए =
21. शे + अनम् =

→ **अभ्यास:** **सन्धिच्छेदं कुरुत ।**

1. द्वावपि =
2. गायक: =
3. गुरावगते =
4. अस्यायिमानि =
5. ऋतावन्नम् =
6. श्रियायभिलाष: =
7. तौर्यायिदम् =
8. तावागतौ =
9. तयागच्छन्ति =
10. शिशिरवसन्ताविह =
11. नद्यायिह =
12. नायिक: =
13. नयति =
14. प्रभवागच्छ =
15. कयागच्छन् =
16. कवये =
17. कवयेहि =
18. भावुक: =

19. मुनावयम् = 20. मुनये =

6. पूर्वरूप सन्धिः

→ **पाणिनीयसूत्रम्** –एङः पदान्तादति (एङः पद + अन्तात् + अति) (अचि संहितायाम् पूर्वपरयोः पूर्वः)

→ **नियमः** पदान्त ए तथा ओ के पश्चात् ह्रस्व अ हो तो उस अ का पूर्वरूप (अवग्रह=ऽ) हो जाता है

ए + अ → **ऽ (अवग्रहः)**

ओ + अ → **ऽ (अवग्रहः)**

उदाहरणम्

ते + अपि

त् **ए** + **अ** प् इ

त् ए ऽ प् इ

तेऽपि

विष्णो + अव

व् इ ष् ण् **ओ** + **अ** व् अ

व् इ ष् ण् ओ ऽ व् अ

विष्णोऽव

→ **अभ्यासः** **सन्धिं कुरुत ।**

1.	गुरो	+	अयम्	=	
2.	अरण्ये	+	अगच्छत्	=	
3.	जले	+	अस्मिन्	=	
4.	त्यागे	+	अपि	=	
5.	के	+	अपि	=	
6.	प्रभो	+	अत्र	=	
7.	कवे	+	अत्र	=	
8.	मोदे	+	अहम्	=	
9.	वने	+	अस्मिन्	=	
10.	रामो	+	अवदत्	=	रामोऽवदत्
11.	साधो	+	अत्र	=	
12.	सर्वे	+	अस्मिन्	=	

→ **अभ्यासः** **सन्धिच्छेदं कुरुत ।**

1. गृहेऽपि =
2. जलेऽस्ति =
3. विभोऽस्मान् =
4. प्रभोऽनुग्रहः =
5. परिणामेऽमृतम् =
6. बालोऽस्ति =
7. देशेऽभावः =
8. लज्जतेऽयम् =
9. वृक्षेऽपि =
10. वनेऽत्र =
11. हरेऽव =
12. सोऽहम् =

स्वरसन्धि–तालिका

क्रमः	सन्धिः	पूर्ववर्णः	परवर्णः	विकारः	उदाहरणम्
1	दीर्घ	अ/आ इ/ई उ/ऊ ऋ/ॠ	अ/आ इ/ई उ/ऊ ऋ/ॠ	आ ई ऊ ॠ	विद्या + आलयः = विद्यालयः मुनि + इन्द्रः = मुनीन्द्रः भानु + उदयः = भानूदयः मातृ + ऋणम् = मातॄणम्
2	गुण	अ/आ	इ/ई उ/ऊ ऋ/ॠ	ए ओ अर्	नर + ईशः = नरेशः सूर्य + उदयः = सूर्योदयः महा + ऋषिः =महर्षिः
3	वृद्धि	अ/आ	ए/ऐ ओ/औ	ऐ औ	तथा + एव = तथैव महा + औषधम् = महौषधम्
4	यण्	इ/ई उ/ऊ ऋ/ॠ	इ/ई से भिन्नस्वर उ/ऊ से भिन्नस्वर ऋ/ॠ से भिन्नस्वर	य् व् र्	यदि + अपि = यद्यपि सु + आगतम् = स्वागतम् पितृ + आज्ञा = पित्राज्ञा
5	अयादि	ए ऐ ओ औ	कोई भी स्वर	अय् आय् अव् आव्	ने + अनम् = नयनम् नै + अकः = नायकः भो + अति = भवति पौ + अकः = पावकः
6	पूर्वरूप	पदान्त ए पदान्त ओ	अ	ऽ (अवग्रहः)	हरि + अव = हरेऽव साधो + अत्र = साधोऽत्र

अव्ययीभावसमासः

- अव्ययीभाव समास में पूर्वपद अव्यय या उपसर्ग होता है तथा उत्तरपद (=अन्तिमपद) कोई संज्ञा शब्द होता है ।
- समस्त पद अव्यय बन जाता है, जो प्राय: नपुंसकलिंग एकवचन में रहता है ।
- समस्तपद में परिवर्तन इस प्रकार होते है
  अ/आ → नपुंसकलिंग एकवचन इ/ई → इ उ/ऊ → उ न् कारान्त →'न्' का लोप तथा 'म्' का आगम
- विग्रह करते समय उत्तरपद का प्रयोग प्रथम किया जाता है और उपसर्ग/अव्यय के पर्यायवाची शब्द का प्रयोग बाद में किया जाता है ।
  जैसे

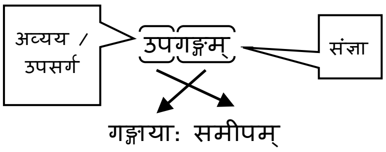

क्रमः	अव्यय / उपसर्गः	अर्थः	विभक्तिः	उदाहरणम्
१	अधि	में, के विषय में	सप्तमी एकवचनम्	१. अधिहरि = हरौ इति २. अधिरामम् =
२	उप	समीप पास	षष्ठी एकवचनम्	१. उपनगरम् = २. उपतटम् = तटस्य समीपम्
३	अनु	पश्चाद्, पीछे	षष्ठी एकवचनम्	१. अनुशम्भु = शम्भो: पश्चाद् २. अनुरथम् = रथस्य पश्चाद्
४	अनु	योग्य, योग्यता	षष्ठी एकवचनम्	१. अनुरूपम् = रूपस्य योग्यम् २. अनुगुणम् = गुणस्य योग्यम्
५	प्रति	दोहराना	द्वितीया/सप्तमी एकवचनम्	१. प्रतिगृहम् = गृहं गृहं प्रति / गृहे गृहे प्रति २. प्रत्येकं = एकं एकं प्रति
६	यथा	अनतिक्रम्य अनुसार	द्वितीया एकवचनम्	१. यथेच्छम् = इच्छाम् अनतिक्रम्य २. यथामति = मतिम् अनतिक्रम्य
७	निर् (क्,प्,फ् को छोडकर) निष् / निस् (क्,प्,फ् के साथ)	अभाव	षष्ठी बहुवचनम् (कुछ स्थान पर एकवचनम्)	१. निर्विघ्नम् = विघ्नानाम् अभाव: २. निर्जलम् = जलस्य अभाव: ३. निष्फलम् = फलानाम् अभाव: ४. निष्क्रियम् = क्रियाणाम् अभाव:
८	स	सह – सहितम्	तृतीया एकवचनम्	१. सानन्दम् = आनन्देन सहितम् २. सादरम् = आदरेण सहितम्

- **उदाहरणानि (सामासिकपदं रचयत)**

१. यमुनाया: समीपम् = ___________
२. गुरो: समीपम् = ___________
३. कवे: समीपम् = ___________
४. कृष्णस्य समीपम् = ___________
५. दिने दिने प्रति = ___________
६. क्षणे क्षणे प्रति = _________
७. अर्थम् अर्थम् प्रति = ___________
८. हृदये हृदये प्रति = ___________
९. अहनि अहनि प्रति = ___________
१०. दिशि दिशि प्रति = ___________
११. कलङ्कानाम् अभाव: = ___________
१२. पुत्राणाम् अभाव: = __________
१३. बाधानाम् अभाव: = __________
१४. भयस्य अभाव: = __________
१५. कण्टकानाम् अभाव: = __________
१६. अङ्कुशस्य अभाव: = __________

१७. शास्त्रम् अनतिक्रम्य = __________
१८. धनम् अनतिक्रम्य = __________
१९. उक्तम् अनतिक्रम्य = __________
२०. मर्यादाम् अनतिक्रम्य = __________
२१. इष्टम् अनतिक्रम्य = __________
२२. यमुनायाः पश्चात् = __________
२३. वृक्षस्य पश्चात् = __________
२४. हरेः पश्चात् = __________
२५. लतायाः पश्चात् = __________
२६. परिवारेण सहितम् = __________
२७. स्नेहेन सहितम् = __________
२८. अ हासेन सहितम् = __________
२९. स्वर्गे इति = __________
३०. आत्मनि इते = __________

❖ <u>उदाहरणानि (समासविग्रहं कुरुत)</u>

१. उपतटम् = ___________
२. उपकुलम् = ___________
३. उपग्रामम् = ___________
४. उपकण्ठम् = ___________
५. उपपर्वतम् = ___________
६. प्रतिमासम् = _________
७. प्रतिसप्ताहम् = ___________
८. प्रतिगृहम् = ___________
९. प्रतिवर्षम् = ___________
१०. प्रत्यहम् = ___________
११. निर्बाधम् = ___________
१२. निर्दोषम् = __________
१३. निर्जनम् = ___________
१४. निर्जलम् = ___________
१५. निर्भयम् = ___________
१६. निर्मनुष्यम् = ___________
१७. निष्क्रियम् = ___________
१८. यथामति = _________
१९. यथाशक्ति = ___________
२०. यथेच्छम् = ___________
२१. यथारुचि = ___________
२२. यथाक्रमम् = ___________
२३. अनुविष्णु = ___________
२४. अनुलोकम् = __________
२५. अनुगङ्गम् = __________
२६. अनुजनम् = __________
२७. सचक्रम् = __________
२८. सधनम् = __________
२९. सादरम् = __________
३०. सोद्योगम् = _________

मतुप् प्रत्ययः

1. मतुप् प्रत्यय 'वाला', 'से युक्त' अर्थ को प्रकट करता है।
2. रूपरचना

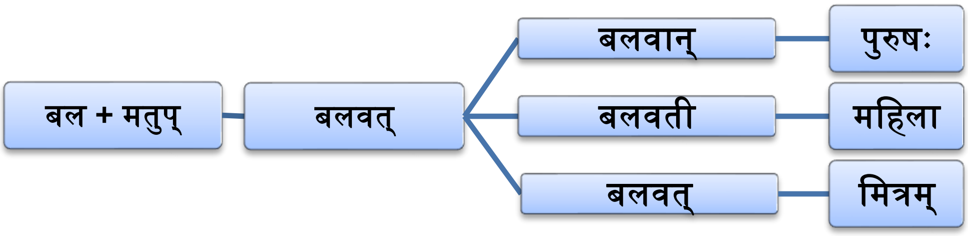

- अ / आ / स् युक्त अन्तिम स्वर → मतुप् – वत्
  यथा बल + मतुप् = बलवत् (बलवान्, बलवती, बलवत्)
- अ / आ भिन्न अन्तिम स्वर → मत्
  यथा बुद्धि + मतुप् = बुद्धिमत् (बुद्धिमान्, बुद्धिमती, बुद्धिमत्)

3. मतुप् प्रत्यय का प्रयोग विशेषण के रूप में होता है।

पुल्लिङ्गम्			स्त्रीलिङ्गम्	
बलवान्	बालः	ने	बलवती	महिला
बलवन्तम्	बालम्	को	बलवतीम्	महिलाम्
बलवता	बालेन	से, के द्वारा	बलवत्या	महिलया
बलवते	बालाय	को, के लिए	बलवत्यै	महिलायै
बलवतः	बालात्	से, पर से	बलवत्याः	महिलायाः
बलवतः	बालस्य	का, की, के	बलवत्याः	महिलायाः
बलवति	बाले	मे, पर	बलवत्याम्	महिलायाम्

क्रमः	शब्दः + प्रत्ययः	मतुप् प्रत्ययः			
		मूलरूपम्	पुल्लिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
1.	अंशु + मतुप्	अंशुमत्	अंशुमान्	अंशुमती	अंशुमत्
2.	गति + मतुप्				
3.	गन्ध + मतुप्	गन्धवत्			
4.	गुण + मतुप्		गुणवान्		
5.	ज्ञान + मतुप्		ज्ञानवान्		
6.	दया + मतुप्				
7.	धन + मतुप्		धनवान्		
8.	धनुष् + मतुप्				
9.	धी + मतुप्		धीमान्		
10.	बुद्धि + मतुप्				
11.	भक्ति + मतुप्	भक्तिमत्	भक्तिमान्	भक्तिमती	भक्तिमत्
12.	भग + मतुप्		भगवान्		

13.	भाग्य + मतुप्		भाग्यवान्		
14.	यशस् + मतुप्		यशस्वान्		
15.	रस + मतुप्				
16.	रूप + मतुप्	रूपवत्	रूपवान्	रूपवती	रूपवत्
17.	लज्जा + मतुप्				
18.	विद्या + मतुप्		विद्यावान्		
19.	शक्ति + मतुप्		शक्तिमान्		
20.	शील + मतुप्	शीलवत्	शीलवान्	शीलवती	शीलवत्
21.	शोभा + मतुप्				
22.	श्री + मतुप्		श्रीमान्		
23.	हनु + मतुप्				
24.	*लक्ष्मी + मतुप्	लक्ष्मीवत्	लक्ष्मीवान्	लक्ष्मीवती	लक्ष्मीवत्

अभ्यासः

- __________ सर्वैः पूज्यः। भग + मतुप्
- __________ सर्वत्र सम्मानं लभते। शक्ति + मतुप्
- का नायिका __________ अस्ति? रूप + मतुप्
- सः __________ पूजां करोति। भग + मतुप्
- मम मित्रं/वयस्यः __________ अस्ति। सदाचार + मतुप्
- यः पुरुषार्थी भवति सः एव __________ भवति। भाग्य+मतुप्
- अस्माकं गुरवः __________ सन्ति। बुद्धि+मतुप्
- भारतीयाः सैनिकाः __________ सन्ति। बल + मतुप्
- __________ सत्पुरुषाय नमः। विद्या + मतुप्
- __________ नेहा अस्मिन् कार्यक्रमे गास्यति। श्री + मतुप् + ङीप्
- __________ बालकस्य नाम चाणक्यः आसीत्। बुद्धि + मतुप्
- मञ्चे नृत्यन्ती नायिका __________ हेमा अस्ति। श्री + मतुप्
- __________ जनाः कदापि दुःखिनः न भवन्ति। विद्या + मतुप्
- __________ स्वामी श्रीरामः। हनु + मतुप्
- __________ प्रतिदिनं उदेति। अंशु + मतुप्
- तर्कसङ्ग्रहे कथितम् अस्ति - पृथिवी __________। गन्ध + मतुप्
- इयं कन्या __________ अस्ति। गुण + मतुप्
- मीरा __________ आसीत्। भक्ति + मतुप्
- अहल्या __________ राज्ञी आसीत्। बुद्धि + मतुप्
- नवरात्रे सर्वे __________ आरधनां कुर्वन्ति। भग + मतुप्

मतुप् प्रत्ययः

अभ्यासः

- __________ सर्वैः पूज्यः। भगवान् — भग + मतुप्
- __________ सर्वत्र सम्मानं लभते । शक्तिमान् — शक्ति + मतुप्
- का नायिका __________ अस्ति? रूपवती — रूप + मतुप्
- सः __________ पूजां करोति । भगवतः — भग + मतुप्
- मम मित्रं/वयस्यः __________ अस्ति। सदाचारवान् — सदाचार + मतुप्
- यः पुरुषार्थी भवति सः एव __________ भवति । भाग्यवान् — भाग्य+मतुप्
- अस्माकं गुरवः __________ सन्ति । बुद्धिमन्तः — बुद्धि+मतुप्
- भारतीयाः सैनिकाः __________ सन्ति। बलवन्तः — बल + मतुप्
- __________ सत्पुरुषाय नमः। विद्यावते — विद्या + मतुप्
- __________ नेहा अस्मिन् कार्यक्रमे गास्यति। श्रीमती — श्री + मतुप् + ङीप्
- __________ बालकस्य नाम चाणक्यः आसीत्। बुद्धिमतः — बुद्धि + मतुप्
- मञ्चे नृत्यन्ती नायिका __________ हेमा अस्ति । श्रीमती — श्री + मतुप्
- __________ जनाः कदापि दुःखिनः न भवन्ति । विद्यावन्तः — विद्या + मतुप्
- __________ स्वामी श्रीरामः । हनुमतः — हनु + मतुप्
- __________ प्रतिदिनं उदेति । अंशुमान् — अंशु + मतुप्
- तर्कसङ्ग्रहे कथितम् अस्ति - पृथिवी __________ । गन्धवती — गन्ध + मतुप्
- इयं कन्या __________ अस्ति । गुणवती — गुण + मतुप्
- मीरा __________ आसीत् । भक्तिमती — भक्ति + मतुप्
- अहल्या __________ राज्ञी आसीत् । बुद्धिमती — बुद्धि + मतुप्
- नवरात्रे सर्वे __________ आराधनां कुर्वन्ति । भगवत्याः — भग + मतुप्
- गान्धिनगरे अनेके धनवन्तः वसन्ति ।
- महाभारते रूपवती द्रौपदी श्रीकृष्णस्य भगिनी आसीत् ।
- बुद्धिमान् मनुष्यः सदैव उच्चैः न तर्जयति ।
- गुणवान् छात्रः एव सफलतां प्राप्नोति ।
- गुणवन्तः छात्राः एव सफलतां प्राप्नुवन्ति ।
- पठितवन्तः छात्राः एव परीक्षायाम् उत्तमान् अङ्कान् लभन्ते । (पठ् + क्तवतु)
- गुणवन्तः जनाः कदापि वृथा क्रोधं न कुर्वन्ति ।
- रसवन्ति फलानि वृक्षात् पतन्ति । जगत् जगती जगन्ति रसवत् रसवती रसवन्ति
- गुरुः महिलायै आशीर्वादं यच्छति – भाग्यवती भव ।
- दयावान् राजा कृषकाय नाणकानि ददाति ।
- दयावन्तः राजानः कृषकेभ्यः नाणकानि ददति / यच्छन्ति ।

१) उत्वसन्धिः (विसर्गः → उ → ओ)

A			B		
अ	:	अ	अ	:	३/ ४ / ५ / य् / र् / ल् / व् / ह्
	↓	↓		↓	
	उ	ऽ		उ	
	↓			↓	
	ओ			ओ	

विसर्गसन्धिः

बालः	+	अस्ति	=	बालोऽस्ति	तरुणः	+	नमति	= तरुणो नमति
मृगः	+	अपि	=	मृगोऽपि	मयूरः	+	नृत्यति	= मयूरो नृत्यति
विवेकः	+	अयम्	=	विवेकोऽयम्	सिंहः	+	गर्जति	= सिंहो गर्जति
कः	+	अपि	=	कोऽपि	वृक्षः	+	वर्धते	= वृक्षो वर्धते
छात्रः	+	अत्र	=	छात्रोऽत्र	गजः	+	धावति	= गजो धावति
नृपः	+	अतीव	=	नृपोऽतीव	आदित्यः	+	रमते	= आदित्यो रमते
जनः	+	अगच्छत्	=	जनोऽगच्छत्	जनः	+	मन्यते	= जनो मन्यते
सिद्धार्थः	+	नयति	=	सिद्धार्थो नयति	विश्वासः	+	याति	= विश्वासो याति

२) विसर्गलोपः

A	सः / एषः .	: ↓ लोपः	'अ' भिन्न स्वरः / ३ / ४ / ५ / य् / र् / ल् / व् / ह् .
B	अ . .	: ↓ लोपः	'अ' भिन्न स्वरः ('अ' के अलावा अन्य स्वर) (आ / इ / ई / उ / ऊ / ऋ / ॠ / ए / ऐ / ओ / औ) .
C	आ .	: ↓ लोपः	स्वरः / ३ / ४ / ५ / य् / र् / ल् / व् / ह् .

विसर्गसन्धिः

सः	+	गच्छति	=	स गच्छति	सः	+	इच्छति	=	स इच्छति
एषः	+	ईक्षते	=	एषः ईक्षते	एषः	+	विचरति	=	एष विचरति
एषः	+	विष्णुः	=		सः	+	नमति	=	
रामः	+	आगच्छति	=	राम आगच्छति	चन्द्रः	+	उदेति	=	चन्द्र उदेति
वीरः	+	आसीत्	=	वीर आसीत्	मृगः	+	इति	=	मृग इति
अतः	+	एव	=		रक्तः	+	ओष्ठः	=	
लताः	+	अत्र	=	लता अत्र	ताः	+	गच्छन्ति	=	ता गच्छन्ति
बालाः	+	यान्ति	=	बाला यान्ति	वृक्षाः	+	वर्धन्ते	=	वृक्षा वर्धन्ते
छात्राः	+	अवदन्	=		वृद्धाः	+	अत्र	=	

३) रत्व सन्धिः (ः → र्)

A	अ / आ भिन्न स्वरः .	ः ↓ र्	स्वरः / ३ / ४ / ५ / य् / र् / ल् / व् / ह् .
B	प्रातः / पुनः उत्वसन्धिः x रत्व सन्धि ✓	ः ↓ र्	स्वरः / ३ / ४ / ५ / य् / र् / ल् / व् / ह्

गौः	+	इयम्	=	गौरियम्		हरिः	+	आगच्छति	=	
अग्निः	+	ज्वलति	=	अग्निर्ज्वलति		एतैः	+	नम्यते	=	
गुरुः	+	अयम्	=	गुरुरयम्		तयोः	+	इव	=	
साधुः	+	वदति	=	साधुर्वदति		मुनिः	+	अवदत्	=	
कैः	+	उक्तम्	=	कैरुक्तम्		शिशुः	+	हसति	=	
प्रातः	+	गच्छति	=	प्रातर्गच्छति		प्रातः	+	उत्तिष्ठति	=	
पुनः	+	उपविशति	=	पुनरुपविशति		पुनः	+	आवृत्तिः	=	
पुनः	+	अत्र	=	पुनरत्र		प्रातः	+	वन्दनीयः	=	

४) : → श् / ष् / स्

A	: + स् / त् / थ् ↓ स्	दन्त्यः
B	: + ष् / ट् / ठ् ↓ ष्	मूर्धन्यः
C	: + श् / च् / छ् ↓ श्	तालव्यः

विसर्गसन्धिः

इतः	+	ततः	=	इतस्ततः	रामः	+	सर्वत्र	=	रामस्सर्वत्र
नरः	+	सत्कारेण	=	नरस्सत्कारेण	नमः	+	ते	=	नमस्ते
कृष्णः	+	तदा	=	कृष्णस्तदा	बालः	+	तत्र	=	बालस्तत्र
भीतः	+	टलति	=	भीतष्टलति	गजः	+	षष्ठः	=	गजष्षष्ठः
धनुः	+	टङ्कारः	=	धनुष्टङ्कारः	रामः	+	ठक्कुरः	=	रामष्ठक्कुरः
कविः	+	षष्ठः	=	कविष्षष्ठः	देवः	+	टीकते	=	देवष्टीकते
पूर्णः	+	चन्द्रः	=	पूर्णश्चन्द्रः	कृष्णः	+	चलति	=	कृष्णश्चलति
रामः	+	च	=	रामश्च	हरिः	+	शेते	=	हरिश्शेते
चन्द्रः	+	शोभते	=	चन्द्रश्शोभते	शावकः	+	चलति	=	शावकश्चलति
कः	+	चित्	=	कश्चित्	कः	+	चन	=	कश्चन

(द्वितीया परित: (चारों ओर) निकषा (समीप), प्रति (प्रति), विना (बिना) तृतीया सह / समम् / सार्धम् (साथ), विना(बिना), अलम् (रोकना), हीन (न होना) चतुर्थी रुच् रोचते(पसंद आना), दा-यच्छ् (देना), नमः (नमस्कार), कुप् कुप्यति (गुस्सा करना) पञ्चमी विना (बिना), बहिः (बाहर), भी बिभेति भय (डर), रक्ष् रक्षति (रक्षा करना) षष्ठी उपरि (उपर), अधः (नीचे), पुरत: (आगे), पृष्ठतः (पीछे) सप्तमी स्निह् स्निह्यति स्नेह (प्यार), निपुणः (कुशल), विश्वस् विश्वसिति (विश्वास))

	एकवचनम्						द्विवचनम्	बहुवचनम्
मूलम्	भगवत् जगत् योगिन् मनस् शक्तिमत् भवत् वाच्	स्त्री बाला शाला मतिः नदी देवी	अ – नपुं. पुं रामः वनम्	ऋ – पुं स्त्री. पितृ मातृ भ्रातृ नेतृ श्रोतृ	इ – पुं कवि हरि विधि निधि	उ – पुं गुरु साधु भानु		
१	भगवान्			पिता	कविः	गुरुः	A	
२	भगवन्तम्	बालाम्	रामम्	पितरम्	कविम्	गुरुम्	A	
३	आ	या	एन	त्रा	ना/णा	ना/णा	भ्याम्	भिः/ ैः
४	ए	यै	आय	त्रे	ये	वे	भ्याम्	भ्यः
५	अः	याः	आत्	तुः	एः	ओः	भ्याम्	भ्यः
६	अः	याः	स्य	तुः	एः	ओः	योः/ओः	आम्
७	इ	याम्	ए	तरि	औ	औ	योः/ओः	सु/षु

द्वितीया	परित: (चारों ओर) निकषा (समीप), प्रति (प्रति), विना (बिना)
तृतीया	सह / समम् / सार्धम् (साथ), विना(बिना), अलम् (रोकना), हीन (न होना)
चतुर्थी	रुच् रोचते(पसंद आना), दा-यच्छ् (देना), नमः (नमस्कार), कुप् कुप्यति (गुस्सा करना)

वाक्यम्	मुलशब्दः	उपपद	विभक्तिः	उत्तरम्
__________ अलम् ।	कोलाहलः	अलम्	३	कोलाहलेन
__________ क्रीडा रोचते ।	शिशुः	रुच्	४	शिशवे
__________ नमः	भगवान् (भगवत्)	नमः	४	भगवते
__________ नमः ।	सविता (सवितृ)	नमः	४	सवित्रे
__________ नमः।	विष्णुः	नमः	४	विष्णवे
__________ निकषा सरोवरः अस्ति ।	विद्यालय	निकषा	२	विद्यालयम्
__________ परितः पिपीलिकाः सन्ति ।	शर्करा	परितः	२	शर्कराम्
__________ परितः प्रदूषणम् अस्ति ।	पृथिवी	परितः	२	पृथिवीम्
__________ परितः प्रेषकाः सन्ति	नायिका	परितः	२	नायिकाम्
__________ परितः वृक्षाः सन्ति ।	गृह	परितः	२	गृहाणि
__________ परितः समुद्रः अस्ति ।	द्विप	परितः	२	द्विपम्

(द्वितीया परितः (चारों ओर) निकषा (समीप), प्रति (प्रति), विना (बिना) तृतीया सह / समम् / सार्धम् (साथ), विना(बिना), अलम् (रोकना), हीन (न होना) चतुर्थी रुच् रोचते(पसंद आना), दा-यच्छ् (देना), नमः (नमस्कार), कुप् कुप्यति (गुस्सा करना) पञ्चमी विना (बिना), बहिः (बाहर), भी बिभेति भय (डर), रक्ष् रक्षति (रक्षा करना) षष्ठी उपरि (उपर), अधः (नीचे), पुरतः (आगे), पृष्ठतः (पीछे) सप्तमी स्निह् स्निह्यति स्नेह (प्यार), निपुणः (कुशल), विश्वस् विश्वसिति (विश्वास))

__________ प्रति वानराः धावन्ति ।	फल	प्रति	२	फलं
__________ मिष्टान्नं रोचते ।	बालक ब.व.	रुच्	४	बालकेभ्यः
__________ मोदकं रोचते।	भीमः	रुच्	४	भीमाय
__________ विना न ज्ञानम् ।	विद्या	विना	२३५	विद्याम् / विद्यया / विद्यायाः
__________ संस्कृतं रोचते ।	अस्मद्	रुच्	४	मह्यम् / मे
__________ सार्धं मम मित्रम् अपि अस्ति ।	अस्मद्	सार्धम्	३	मया
___________ परितः आम्रफलानि सन्ति ।	वानर	परितः	२	वानरम्
अलम् __________ ।	कलहः	अलम्	३	कलहेन
अहं __________ निकषा खेलामि ।	मार्गः	निकषा	२	मार्गम्
अहं __________ विना कुत्रापि न गमिष्यामि ।	युष्मद्	विना	२३५	त्वाम्, त्वया, त्वत्
आरक्षकः __________ कुप्यति ।	चौरः	कुप्	४	चौराय
त्वं __________ विना कुत्र गच्छसि ?	अस्मद्	विना	२३५	माम्, मया, मत्
त्वं तव __________ साकं गच्छ।	मित्रम्	साकम्	३	मित्रेण
पिता __________ कोपं करोति ।	पुत्र	कुप्	४	पुत्राय
पुत्रः __________ उपहारं ददाति।	पिता	दा	४	पित्रे
मधुमक्षिकाः __________ परितः उड्डयन्ति ।	पुष्प ब.व.	परितः	२	पुष्पाणि
मम __________ पुष्पाणि रोचन्ते ।	भगिनी	रुच्	४	भगिन्यै
मम भ्राता __________ प्रति गच्छति ।	वाटिका	प्रति	२	वाटिकाम्
रामः __________ सह वनं गतवान् ।	सीता	सह	३	सीतया
रेलस्थानकं निकषा मम गृहम् अस्ति	रेलस्थानक	निकषा	२	रेलस्थानकम्
विवेकः __________ सार्धं गतवान् ?	किम् पुं	सार्धं	३	केन
शिक्षकः उक्तवान् – "अलं __________।"	वार्तालापः	अलम्	३	वार्तालापेन
सः __________ कुप्यति ।	शत्रुः	कुप्	४	शत्रवे
सः __________ विना कुत्रापि न गच्छति ।	माता	विना	२३५	मातरम्
सज्जनाः __________ कुप्यन्ति ।	दुर्जनाः	कुप्	४	दुर्जनेभ्यः
सर्पः __________ प्रति आगच्छति ।	राम	प्रति	२	रामम्
__________ नमः	भगवत्			
__________ परितः मम मित्राणि सन्ति ।	अस्मद्			
__________ मोदकं रोचते ।	भीम			

(द्वितीया परितः (चारों ओर) निकषा (समीप), प्रति (प्रति), विना (बिना) **तृतीया** सह / समम् / सार्धम् (साथ), विना(बिना), अलम् (रोकना), हीन (न होना) **चतुर्थी** रुच् रोचते(पसंद आना), दा-यच्छ् (देना), नमः (नमस्कार), कुप् कुप्यति (गुस्सा करना) **पञ्चमी** विना (बिना), बहिः (बाहर), भी बिभेति भय (डर), रक्ष् रक्षति (रक्षा करना) **षष्ठी** उपरि (उपर), अधः (नीचे), पुरतः (आगे), पृष्ठतः (पीछे) **सप्तमी** स्निह् स्निह्यति स्नेह (प्यार), निपुणः (कुशल), विश्वस् विश्वसिति (विश्वास)**)**

अलं परस्परं वृथा __________ ।	विवाद			
गुरुः चपलाय __________ क्रुध्यति ।	शिष्य			
मोहनः __________ प्रति गतवान् ।	शाला			

पञ्चमी	विना (बिना), बहिः (बाहर), भी बिभेति भय (डर), रक्ष् रक्षति (रक्षा करना)
षष्ठी	उपरि (उपर), अधः (नीचे), पुरतः (आगे), पृष्ठतः (पीछे)
सप्तमी	स्निह् स्निह्यति स्नेह (प्यार), निपुणः (कुशल), विश्वस् विश्वसिति (विश्वास)

वाक्यम्	मुलशब्दः	उपपद	विभक्तिः	उत्तरम्
__________ बहिः बालकाः क्रीडन्ति ।	गृह	बहिः	५	गृहात्
अहं __________ विना कुत्रापि न गमिष्यामि ।	युष्मद्	विना	२ ३ ५	त्वाम्, त्वया, त्वत्
कविः __________ विना न लिखति ।	लेखनी	विना	२ ३ ५	लेखनीं / लेखन्या / लेखन्याः
बालकः __________ विना कुत्रापि न गच्छति ।	मातृ	विना	२ ३ ५	मातरम् / मात्रा/ मातुः
महिलाः __________ बिभ्यति ।	गृहगोधिका	भी	५	गृहगोधिकायाः
माता __________ विना न गच्छति ।	जननी	विना	२ ३ ५	जनन्याः
शत्रुः __________ भयं अनुभवन्ति ।	सैनिक	भयः	५	सैनिकात्
__________ अधः पथिकः विश्रामं करोति ।	वृक्ष			
__________ अस्माकं रक्षां कः करिष्यति ?	प्रदूषण			
__________ उपरि किं राज्यमस्ति ?	गुजरात			
__________ उपरि ध्वजः अस्ति ।	देवालय			
__________ उपरि ललाटम् अस्ति ।	नेत्र (द्वि)			
__________ उपरि विमानम् उड्डयति ।	भवन			
__________ पुरतः उद्यानमपि अस्ति ।	नदी			
__________ पुरतः पुत्री क्रीडति ।	जननी			
__________ पुरतः मम मित्रम् तिष्ठति ।	अस्मद्			
__________ पृष्ठतः कः अस्ति ?	भवत्			
__________ पृष्ठतः कुक्कुरः अधावत् ।	युष्मद्			
__________ बहिः इतस्ततः अवकरं न क्षिपेम ।	कक्षा			
__________ बहिः क्रीडाक्षेत्रम् अस्ति ।	विद्यालय			
__________ बहिः न गच्छ ।	परिसर			
__________ बहिः फलविक्रेतारः सन्ति ।	वाटिका			
__________ भीतः मृगः अधावत् ।	व्याघ्रः			

(द्वितीया परितः (चारों ओर) निकषा (समीप), प्रति (प्रति), विना (बिना) तृतीया सह / समम् / सार्धम् (साथ), विना(बिना), अलम् (रोकना), हीन (न होना) चतुर्थी रुच् रोचते(पसंद आना), दा-यच्छ् (देना), नमः (नमस्कार), कुप् कुप्यति (गुस्सा करना) पञ्चमी विना (बिना), बहिः (बाहर), भी बिभेति भय (डर), रक्ष् रक्षति (रक्षा करना) षष्ठी उपरि (उपर), अधः (नीचे), पुरतः (आगे), पृष्ठतः (पीछे) सप्तमी स्निह् स्निह्यति स्नेह (प्यार), निपुणः (कुशल), विश्वस् विश्वसिति (विश्वास))

अध्यापकः __________ विश्वासं करोति ।	छात्रे			
अहं __________ पुरतः गच्छामि ।	मुनि			
अहं __________ बहिः गतवान् ।	कक्षा			
अहल्या __________ निपुणा आसीत् ।	युद्धकला			
आत्मा __________ बहिः न भवति ।	शरीर			
कलामः __________ निपुणः आसीत् ।	विज्ञान			
किं भवान् __________ निपुणः ?	संस्कृत			
पुत्री __________ विश्वसिति ।	पितृ			
प्रकृतिः __________ अस्मान् रक्षति ।	प्रदूषण			
मम __________ स्नेहः अस्ति ।	संस्कृतभाषा			
मम अनुजः __________ निपुणः अस्ति ।	गणितः			
माता __________ स्निह्यति ।	पुत्री			
यवनः __________ भयम् अनुभूतवान् ।	शिवराज			
वयं अस्माकं मोहनः __________ प्रति स्निह्यामः ।	देश			
व्यायामः __________ रक्षति ।	व्यायामः			
शिशुः __________ स्निह्यति ।	मातृ			
शिशुः __________ स्निह्यति ।	क्रीडनक			
सः __________ बिभेति ।	कुक्कुर			
सः __________ बिभेति ।	शत्रु			
सन्मित्रं __________ रक्षति ।	दुर्गुण			
सा __________ निपुणा अस्ति ।	नृत्य			
सैनिकाः अस्मान् __________ रक्षन्ति ।	शत्रु			

पुनरावर्तनम्

संहिता = सन्धिः

वर्गीय व्यंजन

वर्गः	प्रथमः वर्णः	द्वितीयः वर्णः	तृतीयः वर्णः	चतुर्थः वर्णः	पञ्चमः वर्णः
कवर्गः	क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
चवर्गः	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
टवर्गः	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
तवर्गः	त्	थ्	द्	ध्	न्
पवर्गः	प्	फ्	ब्	भ्	म्

१) जश् सन्धिः (वर्ग के प्रथम वर्ण का तृतीय वर्ण में परिवर्तन)

यदि वर्ग के प्रथम वर्ण के बाद कोई भी स्वर, वर्ग का तृतीय चतुर्थ या पंचम वर्ण, य्, र्, ल् या व् आता है तो वर्ग के प्रथम वर्ण के स्थान पर उसी वर्ग का तृतीय वर्ण हो जाता है ।

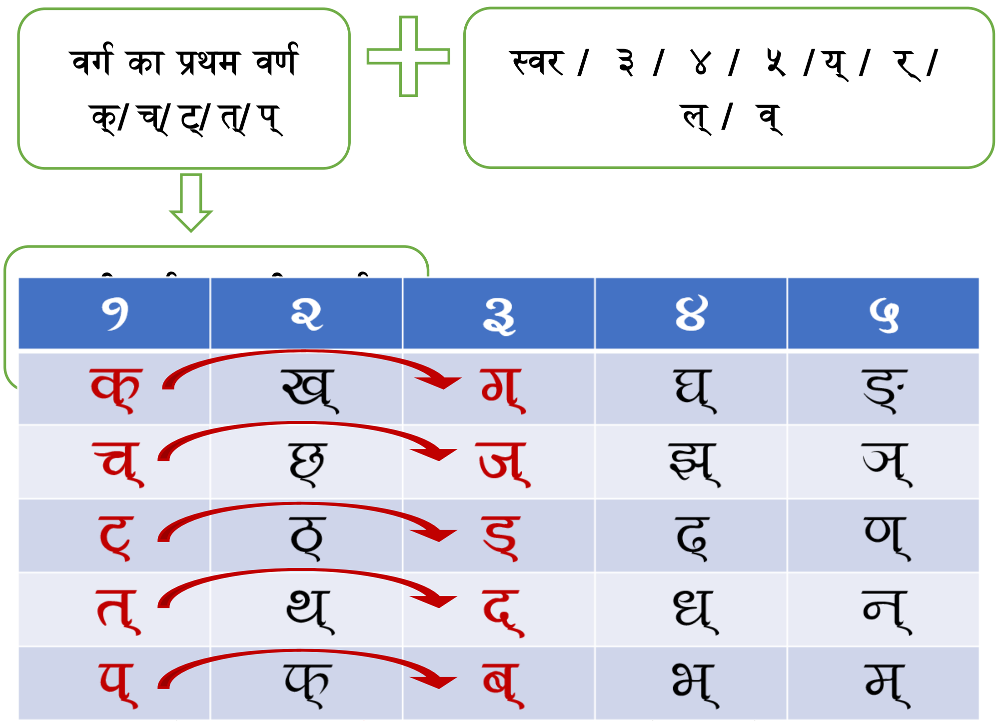

व् आ ग् + अ र् थ् औ

व् आ ग र् थ् औ

वागर्थौ

- सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कृत्वा वाक्यानि पुनः लिखत ।

1. तत् मन्दिरं ___________ अस्ति । (षडाननस्य)
2. ___________ नमः । (जगत् + ईशाय)
3. जगति ___________ जनाः सुखं लभन्ते । (सदाचारिणः)
4. ___________-रूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् । (चित् +आनन्दः)
5. इतोऽपि विश्वे असत्यप्रभावः इति ___________ (महद्दुःखम्)

2. अनुस्वार सन्धिः

यदि किसी पद के अन्त में 'म्' हो तथा उसके बाद कोई व्यंजन आए तो 'म्' का अनुस्वार हो जाता है ।

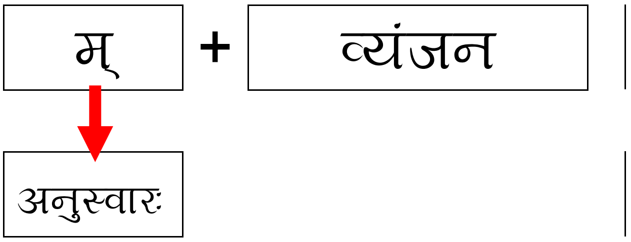

हरिम्	+	वन्दे	=	हरिं वन्दे
अहं	+	आगच्छामि	=	अहम् आगच्छामि
गोपालम्	+	पृच्छति	=	गोपालं पृच्छति
अहं	+	अनुपस्थितः	=	अहम् अनुपस्थितः
अत्यधिकं	+	अत्याचारः	=	अत्यधिकम् अत्याचारः
केन्द्रं	+	आसीत्	=	केन्द्रम् आसीत्
महत्त्वम्	+	वर्धितवन्तः	=	महत्त्वं वर्धितवन्तः
सकलम्	+	जगत्	=	सकलं जगत्

१) उत्वसन्धिः (विसर्गः → उ → ओ)

A			B		
अ	:	अ	अ	:	३/ ४ / ५ / य् / र् / ल् / व् / ह्
	↓	↓		↓	
	उ	ऽ		उ	
	↓			↓	
	ओ			ओ	

विसर्गसन्धिः

बालः	+	अस्ति	=	बालोऽस्ति	तरुणः	+	नमति	=	तरुणो नमति
मृगः	+	अपि	=	मृगोऽपि	मयूरः	+	नृत्यति	=	मयूरो नृत्यति
विवेकः	+	अयम्	=	विवेकोऽयम्	सिंहः	+	गर्जति	=	सिंहो गर्जति
कः	+	अपि	=	कोऽपि	वृक्षः	+	वर्धते	=	वृक्षो वर्धते
छात्रः	+	अत्र	=	छात्रोऽत्र	गजः	+	धावति	=	गजो धावति
नृपः	+	अतीव	=	नृपोऽतीव	आदित्यः	+	रमते	=	आदित्यो रमते
जनः	+	अगच्छत्	=	जनोऽगच्छत्	जनः	+	मन्यते	=	जनो मन्यते
सिद्धार्थः	+	नयति	=	सिद्धार्थो नयति	विश्वासः	+	याति	=	विश्वासो याति